

GNOOSIS UUES TESTAMENDIS KUI PROBLEEM UUE TESTAMENDI TEADUSE AJALOOS¹

Jaan Lahe

Antiikse gnoosise ja algkristluse suhted on teema, millega Uue Testamendi teaduses on tegeletud juba alates tolle teadusharu tekkimisest XVII–XVIII sajandil, mil hulk nimekaid teadlasi püstitas hüpoteesi, et paljudes Uue Testamendi kirjutistes polemiseeritakse gnostiliste õpetuste ja õpetajatega. Sellest alates on Uue Testamendi teaduses toimunud äge diskussioon selle hüpoteesi paikapidavuse üle, mis saavutas haripunkti XX sajandil. Pärast sajandeid väldanud diskussiooni võib öelda, et selles küsimuses on nüüdseks saavutatud peaaegu konsensus. Enamik Uue Testamendi teadlasi on tänapäeval veendunud, et Uue Testamendi hilisemates teostes (pastoraalkirjad, Johannese kirjad) polemiseeritakse juba kindlasti varase, kujuneva gnoosisega. Üksnes väike rühm uurijaid (K. Berger, G. Theissen, Ch. Marksches) eitab täielikult Uue Testamendi autorite poleemikat gnoosisega ja vaatlleb gnoosist üksnes II ja III sajandi kirikulukku kuuluva nähtusena. Käesolev artikkel ei püüa anda uut vastust vanale küsimusele, kas juba Uues Testamendis on tegemist gnoosisega, vaid püüab vaadelda, kuidas on kujunenud Uue Testamendi teaduses selle probleemi praegune uurimisseis.

¹ Käesolev artikkel on kirjutatud ETF-i uurimisrandi nr 6754 toetusel.

Artikkel vaatleb ajavahemikku 1653–2003 ning keskendub eeskätt *Corpus Paulinum*’isse kuuluvatele tekstidele. Kuna XIX sajandist kuni 1960.-te aastateni oli Euroopa teadusruumis juhtpositsioonil saksa eksegeetika ja ka kõik olulisemad paradigmuuutused gnoosise ja Uue Testamendi suhete uurimises on saanud alguse saksa teadlastelt, vaatleb käesolev artikkel eeskätt saksa keeleruumis toimunud uurimistööd.

HÜPOTEES GNOOSISEST UUES TESTAMENDIS

Esmakordselt postuleeris Uue Testamendi teaduse ajaloos, et Uues Testamendis leidub poleemikat gnoosisega, H. Hammond oma 1653. a kirjutatud teoses „*Novum Testamentum Domini Nostri Jesu Christi Ex Versione Vulgata Cum Paraphrasi et Adnotationibus*”, mille J. Clericus 1698. a koos oma põhjalike märkustega välja andis.² Hammond samastas Pauluse vastased kõigis tema kirjades (k.a Gl ja Rm) gnostikutega.³ Kuigi juba Clericus sellist seisukohta kritiseerib, võtsid selle väiksemate või suuremate reservatsioonidega omaks paljud nimekad XVIII sajandi teadlased (J. L. von Mosheim⁴, C. W. F. Walch⁵) ning XIX sajandil oli see Uue Testamendi teaduses valdav seisukoht (vt nt A. Neander,⁶ E. Burton,⁷ F. Ch.

² Teost on viidatud tema teise trüki järgi (Francofurti: Thomas Fritsch, 1714).

³ Henry **Hammond**, Johannes **Clericus**, *Novum Testamentum Domini Nostri Jesu Christi Ex Versione Vulgata Cum Paraphrasi et Adnotationibus*. Vol. II, 73, 81, 98, 108, 187, 199, 207, 217.

⁴ Johann Lorenz von **Mosheim**, *Institutiones historicae ecclesiasticae Novi Testamenti* (Francofurti: Meyer, 1726).

⁵ Christian **Walch**, Wilhelm **Franz**, *Entwurf einer vollständigen Historie der Ketzereien, Spaltungen und Religionsstreitigkeiten bis auf die Zeiten der Reformation* (Hildesheim: Weidmann, I–XI, 1762–1785).

⁶ August **Neander**, *Geschichte der Pflanzung und Leitung der christlichen Kirche durch die Apostel*. 5. Auflage (Gotha: F. A. Berthes, 1862), 396jj.

⁷ Edward **Burton**, *An Inquiry into the Heresies of the Apostolic Age in Eight Sermons* (Oxford: Samuel Collingwood, 1829), 81jj, 83, 84, 112jj, 115, 125, 126, 130jj, 134jj, 166.

Baur,⁸ E. Th. Mayerhoff,⁹ W. M. L. De Wette,¹⁰ F. Godet,¹¹ J. B. Lightfoot¹²). Kuna sel ajal veel ei eristatud autentseid Pauluse kirju deuteropauluslikest kirjadest, käsitleti gnostikutena ka eksiõpetajaid Kolossa kirjas ning pastoraalkirjades. 1750. a postuleeris J. D. Michaelis esmakordselt, et ka 2. Peetruse kiri ning Juuda kiri olid suunatud gnostikute vastu.¹³ Ka see seisukoht võeti XIX sajandi teadlaste (F. Bleek,¹⁴ H. von Soden¹⁵) poolt kiiresti omaks. Michaelis oli ka üks esimesi teadlasi, kes väitis, et Johannese evangeelium on kirjutatud gnostikute vastu.¹⁶ Selle seisukoha võtsid XIX sajandil omaks L. Hug,¹⁷ M. Schnakenburger¹⁸ ja R. A. Lipsius.¹⁹ Ka Johannese kirjade antignostilist loomust postuleeriti juba XVIII sajandil (esmakordselt M. J. Michaelis²⁰ ja G. C. Storr²¹) ning ka see vaade

⁸ Ferdinand Christian **Baur**, *Die sogenannten Pastoralbriefe des Apostels Paulus aufs neue kritisch untersucht* (Tübingen: J. G. Cotta, 1835), 8, 137.

⁹ Ernst Theodor **Mayerhoff**, *Der Brief an die Colosser* (Berlin: Heymann, 1838), 107, 148.

¹⁰ Wilhelm Martin Leberecht **De Wette**, *Lehrbuch der historisch-kritischen Einleitung in die kanonischen Bücher des Neues Testaments*. 5. Auflage (Halle: Schimmelpfennig u. Comp, 1848), 262jj.

¹¹ Frederic Louis **Godet**, *Einleitung in das Neue Testament*. I. (Hannover: Meyer 1894), 145jj.

¹² Joseph Barbel **Lightfoot**, *St. Pauls Epistle to the Phillippians* (London: McMillan & Co, 1888), 155.

¹³ Johann David **Michaelis**, *Einleitung in die göttlichen Schriften des Neuen Bundes*. II. 3. Auflage (Göttingen: Vandenhoeck&Ruprecht, 1777), 1193jj; 1206.

¹⁴ Friedrich **Bleek**, *Einleitung in das Neue Testament* (Göttingen: Vandenhoeck&Ruprecht, 1862), 585.

¹⁵ Hans von **Soden**, *Der zweite Brief des Petrus* (Leipzig: Hinrichs, 1899), 211.

¹⁶ Michaelis, *Einleitung in die göttlichen Schriften des Neuen Bundes*, 975.

¹⁷ Johann Leonhard **Hug**, *Einleitung in die Schriften des Neues Testaments*. II (Gotha: Perthes, 1808), 185jj.

¹⁸ Michael **Schnakenburger**, „Das Evangelium Johannis und die Gnostiker“ – Michael Schnakenburger, Hrsg. *Beiträge zur Einleitung in das Neue Testament* (Berlin: Heymann 1832), 60jj.

¹⁹ „Gnosis“ (Richard Adalbert Lipsius) – Dietrich Schenkel, Hrsg. *Bibel-Lexikon*. II. Bd. (Göttingen: Vandenhoeck&Ruprecht, 1869), 489jj. Lipsius ütleb: „... *Evangeliumi tendents on selgelt väljendatult antignostiline*“ (*ibid.*, 503).

²⁰ Michaelis, *Einleitung in die göttlichen Schriften des Neuen Bundes*, 1230jj.

²¹ Georg Christian **Storr**, *Über den Zweck der evangelischen Geschichte und Briefe Johannis* (Tübingen: J. G. Cotta, 1786), 232jj.

võeti järgneva sajandi õpetlaste (L. Hug,²² K. A. Credener,²³ R. A. Lipsius,²⁴ E. Haupt,²⁵ H. W. J. Thirsch,²⁶ W. M. L. de Wette,²⁷ E. Reuss,²⁸ H. J. Holtzmann²⁹) hulgas laialdaselt omaks. Mitmed XIX sajandi Uue Testamendi teadlased (E. Burton,³⁰ H. W. J. Thirsch,³¹ O. Pfleiderer³²) võtsid omaks ka seisukoha, et Uue Testamendi viimane raamat, Johannese ilmutus, polemiseerib gnostiliste õpetajatega. Nõnda väitsid paljud XVIII–XIX sajandi õpetlased, et gnostiliste õpetuste ja õpetajatega polemiseeritakse suuremas osas Uue Testamendi kirjutistes.

XVIII ja XIX sajandi teadlaste seisukohad olid otseselt mõjutatud tollasest allikate seisust. Kuni Nag Hammadi käsikirjade avastamiseni (1945) tunti gnoosist peamiselt kirikuisade antignostiliste teoste vahendusel. Neist olulisemad olid Justinus Märtri „1. Apoloogia”, Lyoni piiskopi Eirenaiose (Irenaeuse) teos „Adversus haereses”, Aleksandria Clemensi teosed „Stromata” ja „Excerpta ex Theodoto”, Tertullianuse teosed „Adversus Marcionem”, „Adversus Hermogenem”, „Adversus Valentinianos”, „De praescriptione haereticorum” ja „Scorpiaca”, Hippolytuse „Refutatio omnium haeresium” ehk „Philosophumena” ning Epiphaniose teosed „Panarion” ehk „Haereses” ja „Ancoratus”. Nende autorite ümberkirjutatuna olid säilinud ka mõned lühemad gnostilised originaalteosed: „Ptole-

²² Hug, *Einleitung in die Schriften des Neues Testaments*, 185jj.

²³ Karl August **Credner**, *Einleitung in das Neues Testament* (Tübingen: J. G. Cotta, 1836), 682.

²⁴ Lipsius, „Gnosis”, 502.

²⁵ Ernst **Haupt**, *Der erste Brief des Johannes* (Berlin: Töpelmann, 1869), 396.

²⁶ Heinrich Wilhelm Josias **Thirsch**, *Die Kirche in apostolischen Zeitalter* (Braunschweig: Westermann, 1852), 263.

²⁷ De Wette, *Lehrbuch der historisch-kritischen Einleitung in die kanonischen Bücher des NT*, 358.

²⁸ Eduard **Reuss**, *Die Geschichte der Heiligen Schriften Neues Testaments*. 5. Auflage (Göttingen: Vandenhoeck&Ruprecht, 1874), 235.

²⁹ Hans Joachim **Holtzmann**, *Lehrbuch der historisch-kritischen Einleitung in das Neues Testament*. 2. Auflage (Leipzig: Deichert, 1886), 494.

³⁰ Burton, *An Inquiry into the Heresies of the Apostolic Age in Eight Sermons*, 145jj.

³¹ Thirsch, *Die Kirche in apostolischen Zeitalter*, 251.

³² Otto **Pfleiderer**, *Der Paulinismus*. 2. Auflage (Göttingen: Vandenhoeck&Ruprecht, 1887), 322.

maiose kiri Florale” Eirenaiosel, „Naasseenide hümn” Hippolytu-
sel ja lõigud gnostik Thodotose kadumaläinud teosest Aleksandria
Clemensil. Kuigi XVIII sajandi viimastel kümnenditel lisandusid
neile veel Egiptusest leitud koptikeelseid gnostilisi tekste sisaldavad
Codex Askewianus ja *Codex Brucianus*, ei mõjutanud see oluliselt
uurimisseisu, sest nimetatud koodeksites sisalduvad teosed (sh kuu-
lus „Pistis Sophia”) publitseeriti alles 1891. ja 1892. aastal. XVIII
ja XIX sajandi õpetlased võtsid lihtsalt omaks varakristlike anti-
gnostiliste autorite seisukoha, et gnoosis on katse sobitada kristlust
kreeka filosoofiaga. Juba Eirenaios³³, Tertullianus³⁴ ja Hippolytus³⁵
väitsid, et gnostikud on ammutanud oma õpetused vanakreeka
mütoloogiast, poeesiast ning filosoofiast ja seganud need kokku
ristiusu õpetustega. Justinus Märter,³⁶ Eirenaios³⁷ ja kirikuloolane
Eusebios³⁸ peavad esimeseks gnostikuks Ap 8 esinevat nõid Sii-
monat.³⁹ Tertullianus⁴⁰ ja Eirenaios⁴¹ väidavad, et eksiõpetajad,
kellega polemiseeritakse pastoraalkirjades, olid valentiniaanid.
Eirenaiose,⁴² Salamise Epiphaniose,⁴³ Eusebiose⁴⁴ ja Hieronymuse⁴⁵
andmetel olevat apostel Johannes kirjutanud oma evangeeliumi ja

³³ *Adversus haereses*, II, 14, 2–69 (Jaques Paul Migne. *Patrologiae cursus completus. Series graeca*. Vol. 7a).

³⁴ *De praescriptione haereticorum*, VII, 5 (Jaques Paul Migne. *Patrologiae cursus completus. Series latina*. Vol. 1).

³⁵ *Refutatio omnium haeresium*, I. Eessõna, 11 – M. Markovich, Hrsg. *Patristische Texte und Studien*, Bd. 25 (Berlin: Walter de Gruyter, 1986).

³⁶ *1. Apoloogia*, I 26, 6 (Jaques Paul Migne. *Patrologiae cursus completus. Series graeca*. Vol. 6).

³⁷ *Adv. haer.*, I, 23, 2. 4.

³⁸ *Historia ecclesiastica* II, 13, 6 (Jaques Paul Migne. *Patrologiae cursus completus. Series graeca*. Vol. 19).

³⁹ Tema kohta vt: Jaan Lahe, „Kas Siimon Nõid oli gnostik?” – *Akadeemia*, 5–6 (2006), 1069–1110 ja 1260–1287.

⁴⁰ *De presc. haer.* 33.

⁴¹ *Adv. haer.*, I.

⁴² *Adv. haer.*, I 26, 1; III, 11, 1jj.

⁴³ *Panarion* 51, 12. (Jaques Paul Migne. *Patrologiae cursus completus. Series graeca*. Vol. 41).

⁴⁴ *Hist. eccl.*, III, 28.

⁴⁵ *De viris illustribus* 9. (Jaques Paul Migne. *Patrologiae cursus completus. Series latina*. Vol. 23).

kolm kirja Väike-Aasias tegutsenud gnostiku Kerinthese vastu. Eirenaios seostab Johannese ilmutuses (Ilm 2:6–15) mainitud nikolaaiite samanimelise gnostilise sektiga, mille rajajaks ta peab Ap 6:5 mainitud juudiusku ja siis ristiusku pöördunud Nikolaost, kes oli üks seitsmest hoolekandjast (hilisema pärimuse järgi diakonist). Ta olevat taganenud apostlite usust ja loonud oma libertinistliku gnostilise sekti.⁴⁶ Nikolaos olevat olnud ka üks esimesi hereetikuid, kes olevat õpetanud, et ülestõusmine on juba olnud.⁴⁷ Seega eeldab patristiline traditsioon, et juba Uues Testamendis polemiseeritakse gnostikutega. XVIII–XIX sajandi teadlased võtsid selle seisukoha kirikuisadelt lihtsalt üle ning põhjendasid sellega oma hüpoteesi gnoosisest Uues Testamendis. Kuna Ap 8:13 järgi sai nõid Siimonast kristlane ja kristlasteks pidasid end ka gnostikud, kellega kirikuisad polemiseerivad, võttis XIX sajandi teadus omaks viimati arusaama gnoosisest kui ristiususisest nähtusest („hereesiast”). XIX sajandi viimastel kümnenditel põhjendas seda vaateviisi eriti üksikasjalikult Adolf von Harnack oma kuulsa teesiga kristlusest kui „kristluse akuutsest helleniseerumisest *resp.* ilmlikustumisest”.⁴⁸

RELIGIOONILOOLINE KOOLKOND JA SENISE GNOOSISEPILDI REVIDEERIMINE

XIX sajandi lõpus elavnes euroopa teadlaste hulgas huvi hilisantiik-aja mittekristlike usundite vastu. Erilist tähelepanu pälvisid nende seas idamaiste jumalate ümber tekkinud müsteeriumisundid (Isise ja Osirise, Kybele ja Attise ning Mithra müsteeriumid).⁴⁹ Esime-

⁴⁶ *Adv. haer.*, I 26, 3.

⁴⁷ *Ref.* Sama väide esineb ka 2Tm 2:18.

⁴⁸ Adolf **Harnack**, *Lehrbuch der Dogmengeschichte*. Erster Band. Die Entstehung des kirchlichen Dogmas. Vierte, neu durchgearbeitete und vermehrte Auflage (Tübingen: J. C. B. Mohr, 1909), 250. Probleemi kohta vt ka Jaan **Lahe**, „Gnoosise päritolu” – *Acta Historica Tallinnensia*, 9 (2005), 136–164; Jaan **Lahe**, „Ist die Gnosis aus dem Christentum ableitbar?” Eine kritische Auseinandersetzung mit einem Ursprungsmo- dell der Gnosis – *Trames*, 10 (2006), 220–231.

⁴⁹ Nende kohta vt Jaan **Lahe**, „Egiptuse kultused kreeka-rooma maailmas” – *Tuna*, 3 (2004), 8–24; Jaan **Lahe**, „Mithra kultus Rooma keisririigis” – *Tuna*, 3 (2005), 10–30; Jaan **Lahe**, „Kybele ja Attise kultus” – *Usuteaduslik Ajakiri*, 1/55 (2006), 58–92.

seks oluliseks monograafiaks sellest valdkonnast oli kahtlemata Jean Reville'i teos „Rooma usund Severuste valitsusajal”, mis ilmus 1885. a. Sellele järgnes belglase Franz Cumont'i teos „Idamaised usundid rooma paganluses” (1906), mille tähtsus seisneb eeskätt selles, et Cumont'i raamatu mõjul (ta ise seda küsimust ei puuduta) muutus taas aktuaalseks küsimus, mis oli vaevanud juba esimeste sajandite kristlikke apoloogeete: kuidas tuleb mõista kristluse suhteid müsteeriumiusunditega?⁵⁰ Ainult nüüd kerkis see küsimus esimest korda esile teaduslikul pinnal. Huvi mittekristlike vahemereruumi usundite vastu ei jätnud puudutamata ka Uue Testamendi teadlasi, kes hakkasid otsima kokkupuutepunkte ristiusu ja mittekristlike usundite vahel (religiooni- ja kultuuriline koolkond). Nad leidsid, et Uus Testament sõltub tugevasti oma kaasaja religioossetest uskumustest. Nii väitis näiteks Friedrich Heitmüller, et väljend „...nimel” esineb nii hilisantiiksetes nõidustekstides kui ka Uue Testamendi väljendites ristimise kohta⁵¹ ning et kristlik armulaud on sarnane püha söömaajaga müsteeriumiusundites.⁵² Heitmülleri kaasaegne ja temaga ka mõnda aega samaaegselt Göttingeni ülikoolis õpetanud Wilhelm Bousset püüdis tõestada, et Uues Testamendis Jeesuse kohta kasutatav tiitel *Kyrios* on laenatud hellenistlikest religioonidest, kus seda kasutati paljude jumaluste kohta.⁵³ Vanatestamentlane Hermann Gunkel jõudis mitmesuguseid Uue Testamendi ideid vaadeldes järeldusele, et need olid olemas juba ristiusule eelnenud ajal ning järelikult kristlased laenasid need vanematest religioonidest. Sellisteks ideedeks on Gunkeli arvates näiteks neitsistsünd, idee surevast ja ülestõusvast jumalusest ning Kristuse taastulekust.⁵⁴ Gunkel tegi sellest järelduse, et ristiusk on „sünkretistlik usund”.⁵⁵

⁵⁰ Apologetide vastus sellele küsimusele oli nende nn plagiaditeooria. Selle kohta vt Uku **Masing**, *Üldine usundilugu* (Tartu: Ilmamaa, 2000), 229j.

⁵¹ Friedrich **Heitmüller**, *Im Namen Jesu* (Göttingen: Vandenhoeck&Ruprecht, 1903).

⁵² Friedrich **Heitmüller**, *Taufe und Abendmahl im Urchristentum* (Marburg: Elwert, 1911).

⁵³ Wilhelm **Bousset**, *Kyrios Christos* (Göttingen: Vandenhoeck&Ruprecht, 1913).

⁵⁴ Hermann **Gunkel**, *Zum religionsgeschichtlichen Verständnis des Neuen Testaments* (Göttingen: Vandenhoeck&Ruprecht, 1903).

⁵⁵ Gunkel ütleb: „Wir kommen zum Schluss. Das Christentum ist eine synkretistische

Religioonilooline koolkond hakkas tundma huvi ka gnoosise kui ühe UT kaasaegse usundi vastu. Kui seni oli gnoosist vaadeldud ristiususisese nähtusena („hereesiana”), siis XIX saj lõpus levis teadlaste hulgas seisukoht, et gnoosise päritolu tuleb otsida ristiusuvälistest ja -eelsetest allikatest. Nii postuleerisid K. Kessler⁵⁶ ja W. Anz⁵⁷, et gnoosise juuri tuleb otsida muinasbabüloonia usundist. Samale seisukohale jõudis ka W. Bousset, kes lisas neile juurde iraani usundi mõjud.⁵⁸ R. Reitzenstein püüdis gnoosist tuletada ühest eelkristlikul ajal Iraanis eksisteerinud müsteeriumiusundist („lunastatud Lunastaja müsteerium”).⁵⁹ Seevastu A. Hilgenfeld nägi gnoosise juuri samaarlaste usundis.⁶⁰

Väites, et gnoosis on vanem kui kristlus, avasid eelpool nimetatud teadlased võimaluse oletada, et gnoosis on osa UT religiooniloolisest taustast. Lisaks juba varasemal ajal eeldatud poleemikale gnostikutega väitsid religiooniloolise koolkonna teadlased, et Uue Testamendi teostes leidub ka gnoosise mõjusid. H. Gunkel peab viimasteks näiteks käsitlust „lihast” (*sarx*) kui kurja printsiibibist Paulusel,⁶¹ „tunnetuse” kõrget hindamist ja usku Jumal-Lunastaja allalaskumisse taevast.⁶²

Kuigi tänapäeval on loobutud paljudest religiooniloolise koolkonna seisukohtadest, on tolle koolkonna mõju järeltulevatele põlvedele olnud tohutu. Uue Testamendi teaduse jaoks seisneb

Religion. Starke religiöse Motive, die aus der Fremde gekommen waren, sind in ihm enthalten und zur Verklärung gediehen, orientalische und hellenistische” (*ibid.*, 95).

⁵⁶ Karl **Kessler**, „Über Gnosis und altbabylonische Religion” – *Verhandlungen des 5. Orientalistenkongresses* (Berlin: Georg Reimer, 1882), 388jj.

⁵⁷ Wilhelm **Anz**, *Zur Frage nach dem Ursprung des Gnostizismus*. Ein religionsgeschichtlicher Versuch (Leipzig: Hinrichssche Buchhandlung, 1897).

⁵⁸ Wilhelm **Bousset**, *Hauptprobleme der Gnosis* (Göttingen: Vandenhoeck&Ruprecht, 1907).

⁵⁹ Richard **Reitzenstein**, *Das iranische Erlösungsmysterium: religionsgeschichtliche Untersuchungen* (Bonn: Marcus&Weber, 1921).

⁶⁰ Adolf **Hilgenfeld**, *Ketzergeschichte des Urchristentums* (Leipzig: Hinrichssche Buchhandlung, 1884). Kõigi nimetatud teooriate kohta vt lähemalt Lahe, „Gnoosise päritolu”.

⁶¹ Gunkel, *Zum religionsgeschichtlichen Verständnis des Neuen Testaments*, 86–88.

⁶² *Ibid.*, 88.

religiooniloolise koolkonna tähtsus eeskätt selles, et see koolkond tegi gnoosise probleemist ka Uue Testamendi teaduse probleemi.⁶³ Selle tulemuseks oli ka senise gnoosisepildi revideerimine – alates religiooniloolisest koolkonnast hakkasid teadlased vaatlema gnoosist kui religiooni *sui generis*. Kui seni oli gnoosise ja algkristluse suhetes nähtud vaid nende omavahelist võitlust, siis religiooniloolisest koolkonnast alates levis teaduses seisukoht, et lisaks võitlusele võib rääkida ka gnoosise positiivsest mõjust ristiusule – Uue Testamendi autorid laenasid gnoosisest kujutlusi ja mõisteid, mida nad kasutasid kristliku kuulutuse väljendamiseks.

RUDOLF BULTMANN JA „GNOSTILISED MOTIIVID UUES TESTAMENDIS”

Religiooniloolise koolkonna seisukohad võttis gnoosise küsimuses omaks ka Rudolf Bultmann. Nagu Gunkel, Reitzenstein ja Bousset, nii oli ka Bultmann veendunud, et gnoosise näol on tegemist eelkristliku päritoluga religioosse liikumisega, mis tekkis idas ja tungis seejärel ristiusu konkurendina läände.⁶⁴ Gnostilise müüdi⁶⁵ kese on Bultmanni meelest kujutlus hinge taevasest päritolust, tema langu-sest, „vöorsilolekust”, vabanemisest ja lõplikust tagasipöördumisest taevasse,⁶⁶ mida ta nimetab ka „kosmiliseks draamaks”.⁶⁷ Samas

⁶³ Kurt **Rudolph**, *Die Gnosis. Wesen und Geschichte einer spätantiken Religion*. Unveränderter Nachdruck der dritten durchgesehenen und ergänzten Auflage (Göttingen: Vandenhoeck&Ruprecht 1994), 38.

⁶⁴ Rudolf **Bultmann**, *Das Urchristentum im Rahmen der antiken Religionen* (Zürich: Artemis-Verlag, 1949), 181.

⁶⁵ „Müüt” (*der Mythos*) on Bultmanni teoloogias oluline mõiste. Bultmann defineerib müüti kui erilist mõtlemisvormi, mille kaudu muistne inimene väljendas oma maailmatunnetust. Müütidega opereerivale ehk mütoloolilisele mõtlemisele on Bultmanni meelest iseloomulik, et see objekteerib sealoolsuse siinoolsuseks, kujutades transsendentset kui „ruumiliselt kauget ja tema väge kui inimvõimeid kvantitatiivselt ületavat” (Rudolf **Bultmann**, „Demütologiseerimise probleemist”. Tõlkinud Jaan Lahe – *Vikerkaar*, 1–2 (2008), 94). Vt ka Rudolf **Bultmann**, „Jeesus Kristus ja mütolooogia”. Tõlkinud Jaan Lahe – *Akadeemia*, 10 (2006), 2115–2161.

⁶⁶ Bultmann, *Das Urchristentum im Rahmen der antiken Religionen*, 182.

⁶⁷ Rudolf **Bultmann**, *Theologie des Neuen Testaments*. 9. Auflage, durchgesehen und ergänzt von Otto Merk (Tübingen: J. C. B. Mohr (Paul Siebeck), 1984), 169. Eel-pool nimetatud motiive on põhjalikult käsitletud ka Bultmanni õpilane Hans

rõhutab Bultmann, et gnoosise olemus ei peitu tema mütoloogias, vaid spetsiifilises „hoiakus olemise suhtes” (*Daseinshaltung*) ja sellest hoiakust kantud „olemisetõlgenduses” (*Daseinsdeutung*), mida see mütoloogia väljendab.⁶⁸ Ta iseloomustab seda hoiakut kui inimliku „mina” radikaalset teistsugusust (*Andersheit*) kogu maailmale omase olemise suhtes ning sellega kaasnevat inimese üksindust maailmas.⁶⁹

Oma „Uue Testamendi teoloogias” (esimene väljaanne 1948) toob Bultmann ära konkreetseid motiive Uuest Testamendist, mille puhul ta arvab, et need on gnoosisest laenatud. Sellised motiivid on tema arvates näiteks arusaam, et maailma üle valitsevad kurjad olendid (1Kr 2:6,8; 2Kr 4:4; Ef 6:12; Jh 12:31; 14:30; 16:11),⁷⁰ valguse ja pimeduse dualistlik vastandamine (Rm 13:12; 1Ts 5:4; 2Kr 6:14; Kl 1:12; Ef 5:8; 6:12), mõistete *pneumatikos* ja *psychikos* vastandamine (1Kr 2:14; 15:44–46),⁷¹ kujutus inimeksistentsist kui uneseisundist (Ef 5:14) ning idee taevasest Lunastajast, kes laskub alla sellesse maailma ja pöördub siis jumalikku maailma tagasi (Fl 2:6–11; Ef 4:8–10) ning sellega seotud idee Lunastaja võidust demonlike maailmavalitsejate üle.⁷² Eriti palju „gnostilisi motiive” leidub Bultmanni arvates Johannese evangeeliumis. Viimaseid käsitleb ta oma suures Johannese evangeeliumi kommentaaris.⁷³ Bultmann on veendunud, et kuna neljas evangelist

Jonas (vt viimase kirjutisi: *Gnosis und spätantiker Geist*. Teil 1: Die mythologische Gnosis, mit einer Einleitung zur Geschichte und Methodologie der Forschung (Göttingen: Vandenhoeck&Ruprecht, 1934); *Gnosis und spätantiker Geist*. Teil 2: Von der Mythologie zur mystischen Philosophie (Göttingen: Vandenhoeck&Ruprecht, 1954); *The Gnostic Religion*. The Message of the Alien God and the Beginnings of Christianity. Second edition, revised (Boston: Beacon Press, 1991)). Kuid kuna Jonas ei vaatle gnostilisi motiive seoses UT kirjutistega, olgu talle siin üksnes vihjatud.

⁶⁸ Bultmann, *Das Urchristentum im Rahmen der antiken Religionen*, 181; Bultmann, *Theologie des NT*, 167–168. Siin võib tõmmata paralleele Bultmanni ristiusu-tõlgendusega. Ka Uues Testamendis ei saa Bultmanni meelest kristlikku kuulutust taandada mütoloogiale, mis on üksnes vahend kristliku *kerygma* edastamiseks (vt taas Bultmann, „Jeesus Kristus ja mütoloogia”).

⁶⁹ Bultmann, *Das Urchristentum im Rahmen der antiken Religionen*, 183–184.

⁷⁰ Bultmann, *Theologie des NT*, 176–177.

⁷¹ *Ibid.*, 177–178.

⁷² *Ibid.*, 178–180.

⁷³ Rudolf Bultmann, *Das Evangelium des Johannes* (Göttingen: Vandenhoeck&Ruprecht, 1950).

kasutab Kristusest rääkides keelt, mis meenutab väga gnoosist, siis on Johannese evangeeliumi autor kasutanud mingit gnostilist allikat, mis ilmnevat juba evangeeliumi proloogist.⁷⁴ See allikas esindab Bultmanni arvates varast orientaalselt gnoosist,⁷⁵ millele pakuvad lähimaid paralleele „Saalomoni oodid”,⁷⁶ kuid Bultmann leiab Johannese evangeeliumi keelekasutusele ja mõttemaailmale paralleele ka mandalaste tekstidest ning muust gnostilisest kirjandusest.⁷⁷ Ta rõhutab, et Jeesuse missiooni kujutamine Johannese evangeeliumis meenutab gnostilist müüti preeksistentsest Lunastajast, kelle Jumal saadab taevasest maailmast siia pimeduse maailma. Ta tuleb maailma kui „valgus”, „tõde” ja „elu” ja toob „omadele”, kes on selles maailmas, valguse, tõe ja elu. Viimaks pöördub ta tagasi Isa juurde ja valmistab seeläbi omadele tee taevastesse eluasemetesse.⁷⁸ Bultmann möönab ka seda, et Uue Testamendi autorid polemiseerivad gnostikutega (1Jh 2:22; 4:2,15; 5:5–8; 2Jh 7; 1Tm 4:3–5; Tt 1:14; Ap 20:29), kuid motiive, mida ta käsitleb gnoosisest laenatuina, seletab ta vajadusega tõlkida kristlik sõnum, mida edastati esialgu juutlusest pärit mõistete ja kujutluste kaudu, hellenistliku maailma jaoks mõistetavasse keelde, milles oli oluline koht ka gnostilistel mõistetel ja ideedel.⁷⁹

⁷⁴ *Ibid.*, 11jj.

⁷⁵ *Ibid.*, 13.

⁷⁶ *Ibid.*, 14–15. Viimased on nüüd ilmunud ka eestikeelses tõlkes: *Saalomoni oodid*. Süüria keelest tõlkinud Amar Annus (Tallinn: Kirjastuskeskus, 2006). Saalomoni oodide ja Johannese evangeeliumi lähedust teineteisele märgib ära ka Amar Annus (vt Saatesõna Saalomoni oodidele, lk 8).

⁷⁷ Bultmann, *Das Evangelium des Johannes*, 48, 105–106, 279 jm;

⁷⁸ Bultmann, *Theologie des NT*, 365–366.

⁷⁹ *Ibid.*, 167. Selles hermeneutilises toimingus näib vastu kumavat Bultmanni enda „demütologiseerimisprogramm”, mille eesmärk oli ju ka transformeerida kristlik sõnum, mida UT annab edasi müütide kaudu, tänapäeva inimesele mõistetavasse keelde.

BULTMANNI IDEEDE RAKENDAMINE UUE TESTAMENDI TEADUSES

Religiooniloolise koolkonna püstitatud ja Rudolf Bultmanni poolt kaitstud idee gnoosise eelkristlikust päritolust võtsid omaks mitmed uustestamentlastest gnoosise-uurijad, nagu näiteks Ernst Haenchen, Ernst Käsemann, Hans Conzelmann, Walter Schmithals, Eduard Lohse, Philipp Vielhauer ja Helmut Köster.

Nii küsib Haenchen, kas oli olemas eelkristlik gnoosis ja vastab sellele küsimusele jaatavalt. Ta tugineb Siimon Nõiale omistatud teosele *Apophysis Megale* (Suur teatavakstegemine = ilmutus), mis leidub Hippolytusel (Ref VI, 9, 4–18, 7) tsitaatide ja refereeringuna.⁸⁰ Nimetatud Siimonale omistatud teos on Haencheni meelest piisav tõestus taolise gnoosise olemasolu kohta. Huvitava hüpoteesi eelkristliku gnoosise tekkimise kohta pakub välja ka Schmithals. Ta väidab, et gnoosis on tekkinud eelkristlikul ajal Mesopotaamias, täpsemalt Paabelisse küüditatud juutide hulgas, kes ei naasnud pärast Kyrose edikti oma kodumaale. Schmithals arvab, et gnoosis tekkis siis, kui Paabelisse jäänud juudid tõlgendasid oma traditsioonilise Messia-ootuse ümber ürginimese müüdi abil, samastades nõnda „esimese” ja „viimase Aadama”.⁸¹ Sellise „eelkristliku Kristuse-gnoosise” tuletab Schmithals ühest küljest juba Haencheni käsitletud teosest *Apophysis Megale*, teisest küljest aga Korintose kogudusse tunginud eksiõpetajate vastu suunatud poleemikast.⁸² Korintose eksiõpetuse rekonstrueerimisele ja analüüsile pühendas Schmithals oma monograafia „Gnoosis Korintoses” (esmatrükk 1956), milles ta püüab tõestada, et eksiõpetus, mille vastu Paulus Korintose kirjades polemiseerib, oli juudi gnoosis.⁸³ Nagu Bultmann, nii näeb ka Schmithals gnostikuid eranditult kõigis Pauluse

⁸⁰ Ernst **Haenchen**, „Gab es eine vorchristliche Gnosis?” – *ZThK*, 49, 2. Auflage (1952), 316–349.

⁸¹ Walter **Schmithals**, *Die Gnosis in Korinth* (Göttingen: Vandenhoeck&Ruprecht, 1965), 45.

⁸² *Ibid.*, 277.

⁸³ *Ibid.*, 247jj.

vastastes – ükskõik, millises koguduses need siis ka üles ei astuks.⁸⁴ Lisaks sellele juhib ta tähelepanu ka gnostilistele motiividele Pauluse enda teoloogias.⁸⁵ Schmithals paistab silma selle poolest, et ta näeb gnostilisi motiive mitte ainult Paulusel ja johanneslikus teoloogias, vaid peaaegu kogu Uues Testamendis.⁸⁶ On aga tähelepanuväärne, et tõestusmaterjali osas ignoreerib Schmithals seejuures täielikult Nag Hammadi kirjandust ja teeb seda isegi veel oma 1980. aastatel kirjutatud monograafias „Neues Testament und Gnosis”, kus ta Nag Hammadi leide küll mainib,⁸⁷ aga ei kasuta. Tema gnoosise-pilt tugineb patristilisele kirjandusele ning on tugevalt mõjutatud Bultmannist. Praegused gnoosise-uurijad ei oska Nag Hammadi teoste ignoreerimist Schmithalsil kommenteerida.⁸⁸ Väiksemale hulga gnostilistele motiividele Uue Testamendi teostes juhivad tähelepanu ka Haenchen,⁸⁹ Conzelmann⁹⁰ ja Käsemann. Viimane keskendub Paulusel ja deuteropauluslikus kirjanduses leiduvale pildile kogudusest kui Kristuse ihust ja Kristusest kui tolle ihu peast (1Kr 6:15–17; Rm 12:4–8), millele ta leiab rohkesti paralleele gnostilisest kirjandusest.⁹¹ Pilti Kristuse ihust oli gnoosisega seostanud juba Rudolf Bultmann, kes arvas, et selle aluseks on gnostiline idee Lunastaja ühtsusest pneumaatikutega.⁹²

⁸⁴ Walter **Smithals**, *Paulus und die Gnostiker*. Untersuchungen zu den kleinen Paulusbriefen. Theologische Forschung (Hamburg-Bergstedt: Herbert Reich; Evangelischer Verlag GmbH, 1965); Walter **Schmithals**, *Neues Testament und Gnosis* (Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1984), 23jj.

⁸⁵ *Ibid.*, 48jj.

⁸⁶ *Ibid.*

⁸⁷ *Ibid.*, 11–12.

⁸⁸ Suulised teated Kurt Rudolphilt (vestlus 7. mail 2005 Marburgis), Hans-Gebhardt Bethgelt (vestlus 15. mail 2005 Berliinis) ja Christoph Markschesilt (vestlus 17. mail 2005 Berliinis).

⁸⁹ Ernst **Haenchen**, „Gnosis II. Gnosis und NT” – *RGK*. Handwörterbuch für Theologie und Religionswissenschaft. 2. Bd. (Tübingen: J. C. B. Mohr (Paul Siebeck), 1958), 1652–1656.

⁹⁰ Hans **Conzelmann**, *Der erste Brief an die Korinther*. Kritisch-exegetischer Kommentar über das Neue Testament (Göttingen: Vandenhoeck&Ruprecht 1969), 78–79.

⁹¹ Ernst **Käsemann**, *Leib und Leib Christi*: Eine Untersuchung zur paulinischen Begrifflichkeit (Tübingen: Mohr, 1933).

⁹² Bultmann, *Theologie des NT*, 182–183.

NAG HAMMADI KÄSIKIRJADE AVASTAMINE
 JA NENDE KASUTAMINE UUE TESTAMENDI
 TEADUSES – HANS-MARTIN SCHENKE,
 KARL-MARTIN FISCHER, PETR POKORNY

Nag Hammadi käsikirjade avastamine 1945. a oli igas mõttes pöördpunktiks gnoosise uurimise ajaloos. See oluline avastus seadis ka diskussiooni gnoosise ja algekristluse *resp.* Uue Testamendi suhetest täiesti uuele tasandile. Nüüdsest peale hakatakse Nag Hammadi tekste rakendama Uue Testamendi uurimisse. Eriti põhjalikult on seda teinud Hans-Martin Schenke, Karl-Martin Fischer ja Petr Pokorny. Nagu Bultmann, nii peavad nemadki gnoosisele kõige iseloomulikumaks jooneks äärmiselt negatiivset suhtumist maisesse eksistentsi.⁹³ Schenke, Fischer ja Pokorny hülgevad küll Bultmanni ja Schmithalsi seisukoha, et autentsetes Pauluse kirjades on viiteid gnoosisele, kuid nad jaatavad seda täiel määral Kolossa kirja ja pastoraalkirjade puhul.⁹⁴ Schenke püüdis Nag Hammadi tekste rakendades näidata, et Kolossa kirja kristoloogia on kujunenud välja poleemikas gnostikutega, kes nõudsid ranget askeesi (Kl 2:20jj) ja

⁹³ Vt eriti Hans-Martin **Schenke**, „Hauptprobleme der Gnosis“ – Kurt Rudolph, Hrsg., *Gnosis und Gnostizismus* (Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1975), 589; Hans Martin **Schenke**, „Die Gnosis“ – *Umwelt des Urchristentums* I: Darstellung des neutestamentlichen Zeitalters. Herausgegeben von Johannes Leipoldt und Walter Grundmann. 7. Auflage (Berlin: Evangelische Verlagsanstalt, 1985), 374. Et gnoosise põhitunnuseks on negatiivne hoiak (maise) olemise suhtes, arvavad ka K.-W. Tröger (Karl-Wolfgang **Tröger**, „Einführung: Zum gegenwärtigen Stand der Gnosis- und Nag-Hammadi-Forschung“ – Karl-Wolfgang Tröger, Hrsg., *Altes Testament – Frühjudentum – Gnosis*. Neue Studien zu „Gnosis und Bibel“ (Gütersloh: Gerd Mohn, 1980), 162; Karl-Wolfgang **Tröger**, *Die Gnosis*. Heilslehre und Ketzer Glaube (Freiburg; Basel; Wien: Herder 2001), 10–11), K. Rudolph (Kurt **Rudolph**, „Randerscheinungen des Judentums und das Problem der Entstehung des Gnostizismus“ – Kurt Rudolph, Hrsg., *Gnosis und Gnostizismus* (Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1975), 773; Kurt **Rudolph**, „Stand und Aufgaben in der Erforschung des Gnostizismus“ – Kurt Rudolph, Hrsg., *Gnosis und Gnostizismus* (Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1975), 552) jpt.

⁹⁴ Hans-Martin **Schenke**, „Das Problem der Beziehung zwischen Judentum und Gnosis. Ist die Gnosis aus dem Judentum ableitbar?“ – *Kairos*. Zeitschrift für Religionswissenschaft und Theologie. Jahrgang VII (1965), 131; Hans-Martin **Schenke**, Karl Martin **Fischer**, *Einleitung in die Schriften des Neuen Testaments*. I Bd.: Die Briefe des Paulus und Schriften des Paulinismus (Gütersloh: Gerd Mohn, 1978), 162–163, 219–220.

püüdsid taevasi valitsusi ja vägesid austades (*threskeia ton angelon* – Kl 2:18) meelitada neid inimhinge oma sfääridest läbi laskma, et too võiks pöörduda tagasi jumalikku valgusemaailma, kust ta on tulnud.⁹⁵ Eriti üksikasjalikult on Nag Hammadi tekstidele tuginedes näidanud Kolossa kirja ja Efesose kirja mõttemaailma kokkupuute-punkte gnoosisega aga Petr Pokorny.⁹⁶

RELIGIOONILOOLISE KOOLKONNA JA RUDOLF BULTMANNI KRIITIKA NING UUS GNOOSISEPILDI REVIDEERIMINE – CARSTEN COLPE JA HANS-MARTIN SCHENKE

Uuele epohhile gnoosise uurimise ajaloos panid alguse Carsten Colpe (dissertatsiooniga „Die religionsgeschichtliche Schule. Darstellung und Kritik ihres Bildes vom gnostischen Erlösermythus”) ning juba nimetatud Hans-Martin Schenke (dissertatsiooniga „Der Gott „Mensch” in der Gnosis. Ein religionsgeschichtlicher Beitrag zur Diskussion über die paulinische Anschauung von der Kirche als Leib Christi”). Carsten Colpe näitab veenvalt, et Reitzensteini postuleeritud müüti „lunastatud Lunastajast”, mille Bultmann omaks võttis, pole iialgi eksisteerinud ja et Reitzenstein on rekonstrueerinud selle manihheistliku kirjanduse põhjal, mis kuulub aga gnoosise arengu hilisemasse faasi.⁹⁷ Hans-Martin Schenke analüüsib oma uurimuses gnostilises kirjanduses esinevat kujutlust jumalast nimega „inimene”, mille aluseks olevat alginimese (*Anthropos*) kuju

⁹⁵ Hans Martin **Schenke**, „Der Widerstreit gnostischer und kirchlicher Christologie im Spiegel des Kolosserbriefes” – ZThK. Herausgegeben von Gerhard Ebeling. 61. Jahrgang (1964), 391–403.

⁹⁶ Petr **Pokorny**, *Der Epheserbrief und die Gnosis*. Die Bedeutung des Haupt-Glieder-Gedankens in der entstehenden Kirche (Berlin: Evangelische Verlagsanstalt, 1965); Petr **Pokorny**, *Der Brief des Paulus an die Epheser* (Leipzig: Evangelische Verlagsanstalt, 1992); Petr **Pokorny**, *Der Brief des Paulus an die Kolosser* (Berlin: Evangelische Verlagsanstalt, 1987).

⁹⁷ Carsten **Colpe**, *Die religionsgeschichtliche Schule*. Darstellung und Kritik ihres Bildes vom gnostischen Erlösermythus (Göttingen: Vandenhoeck&Ruprecht, 1961), 57, 191.

gnostilises kirjanduses. Bultmann ja Käsemann väitsid, et too Anthropos olevatki identne „lunastatud Lunastajaga”: too jumalik olend olevat langenud valgusemaailmast pimedusemaailma, kus pimeduse jõud olevat teda kinni pidanud. Ainult üks Anthropose osa olevat jõudnud tagasi oma lähtekohta. Teine osa temast olevat aga pimedusejõudude poolt suletud mateeriasse ja säilivat lõhestatuna üksikute inimhingede kujul. Et algset tervikut taastada, olevat juba vabanenud osa Anthroposest pöördunud taevast tagasi, et päästa mateeriast sinna vangistatud osa endast. Selle müüdi järgi moodustavat Lunastaja ja lunastatavad otsekui ühe ihu.⁹⁸ Schenke näitab rohke allikmaterjali põhjal, et gnostikute jumalal nimega „inimene” polnud algselt midagi pistmist kujutlusega kõiksusest kui jumaluse kosmilisest ihust – alles manihheismis ühendatakse need kaks mütologeemi üheks „müüdiks ürginimesest”. Seega ei ole Kristuse ihu motiiv Paulusel tuletatav gnostilisest Anthropose-kujutlusest. Vastupidi – hoopis manilus võis selle kristlusest laenata.⁹⁹ Nii Colpe kui Schenke jäävad küll kindlaks Bultmanni teesile, et gnoosise kõige iseloomulikum joon on negatiivne hoiak maise olemise suhtes ja tunnistavad ka gnoosise tekkimist ristiusust sõltumatult,¹⁰⁰ kuid nad seavad küsimärgi alla mitte ainult „lunastatud Lunastaja idee”, vaid eelkristliku gnoosise olemasolu üldse. Schenke arvab, et gnoosis on tekkinud ristiusuga ligikaudu samal ajal¹⁰¹ ning et sellisena kuulub ta ikkagi Uue Testamendi ajastulukku.¹⁰² Tänapäeval ei ole aga viimane seisukoht üldsegi endastmõistetav.

⁹⁸ Hans-Martin **Schenke**, *Der Gott „Mensch” in der Gnosis* (Göttingen: Vandenhoeck&Ruprecht, 1962), 3.

⁹⁹ *Ibid.*, 155. Ristiusu panusest maniluse tekkimisele vt näit Manfred **Hutter**, „Die Bedeutung des syrischen Christentums für die gnostische Religion Manis” – Peter W. Haider, Manfred Hutter, Siegfried Kreuzer, Hrsg., *Religionsgeschichte Syriens*. Von der Frühzeit bis zur Gegenwart (Stuttgart; Berlin; Köln: W. Kohlhammer, 1996), 261jj.

¹⁰⁰ Hans-Martin **Schenke**, „Einführung” – Hans-Martin Schenke, Hans-Gebhard Bethge, Ursula Ulrike Kaiser, Hg., *Nag Hammadi Deutsch*. 1. Band: NHC I,1–V,1. Eingeleitet und übersetzt von Mitgliedern des Berliner Arbeitskreises für Koptisch-Gnostische Schriften. I Bd. (Berlin; New York: Walter de Gruyter, 2001). 4–5.

¹⁰¹ Schenke, „Hauptprobleme der Gnosis”, 592.

¹⁰² Schenke, „Die Gnosis”, 372–415.

DISKUSSIOON GNOOSISE ÜLE UUES TESTAMENDIS PÄRAST GNOOSISEPILDI REVIDEERIMIST COLPE JA SCHENKE POOLT – 1960. JA 1970. AASTAD

Nagu ütleb Christoph Marksches, andsid Carsten Colpe ja Hans-Martin Schenke oma dissertatsioonidega 1961. ja 1962. aastal religiooniloolise koolkonna hüpoteesile eelkristlikust „lunastatud Lunastaja müüdist” surmahoobi.¹⁰³ Tõepoolest, tänapäeval ei leidu enam ühtegi teadlast, kes väidaks mõne tervikliku gnostilise müüdi või süsteemi olemasolu enne Kristuse sündimist.¹⁰⁴ Kuid sellega ei lõppenud veel diskussioon gnoosise üle Uues Testamendis.

1960. aastate ning 1970. aastate alguse diskussiooniseisust annab hea läbilõike Karl-Wolfgang Trögeri koostatud kogumik „Gnosis und Neues Testament” (1973). Kogumik näitab, kui diferentseeritult hindavad eri uurijad küsimust gnoosise kohta Uue Testamendi teostes.

Analüüsides *Corpus Paulinum*’is leiduvaid kristoloogilisi kontseptsioone, leiab näiteks Hans-Martin Schenke rohke gnostilisest kirjandusest pärineva võrdlusmaterjali põhjal (erinevalt Schmithalsist kasutab Schenke selleks ka Nag Hammadist leitud gnostilisi tekste), et pauluslikus ja deuteropauluslikus kirjanduses leidub kristoloogilisi väljendeid, mis võivad olla mõjutatud gnoosisest. Nii arvab ta, et näiteks Fl 2:6–11 hüdni taustaks võib olla gnoosises laialt levinud *topos* maailma tekkimisest jumaliku olendi (tavaliselt Sophia) languse tagajärjena: see olend tahtis olla jumaliku ürgisa sarnane, luues midagi iseendast. Fl 2:6–11 toimib Kristus vastupidi: ta jätab oma jumaliku täiuse rikkuse maha taevasse, et laskuda maa peale ja parandada Sophia viga.¹⁰⁵ Ka 1Kr 2:8, Kl 1:15–20 ning Ef 2:14–18

¹⁰³ Christoph **Marksches**, *Die Gnosis* (München: C. H. Beck, 2001), 34.

¹⁰⁴ Küll pärinevad aga gnoosise üksikud elemendid, s.t motiivid, mis gnostikud on eri usunditest laenanud ja gnostiliselt ümber töötanud, mitmest eelkristlikust usundist. Argumentide kohta eelkristliku gnoosise poolt ja vastu vt Lahe, „Gnoosise päritolu”, 161–162.

¹⁰⁵ Hans-Martin **Schenke**, „Die neutestamentliche Christologie und der gnostische Erlöser” – Karl-Wolfgang Tröger, Hrsg., *Gnosis und Neues Testament* (Berlin, 1973), 218–219. Gnostilise lunastusmüüdi valguses näevad Fl 2:6–11 Kristuse-laulu ka

seletab Schenke gnoosisest lähtudes.¹⁰⁶ Nagu Bultmann, nii seletab ka Schenke oletatavaid gnoosise mõjusid UT-s selle autorite vajadusega väljendada kristlikku kuulutust hellenistliku maailma keeles, mille juurde kuulusid ka gnostilised kujutlused.¹⁰⁷ Analoogilise järelduseni jõuab Karl-Martin Fischer Johannese evangeeliumi kristoloogiat analüüsid.¹⁰⁸ Mõlemad teadlased väidavad seega, et UT autorid on gnoosisest pärit motiive küll kasutanud, kuid on neid transformeerinud ega ole üle võtnud gnostilist maailmavaadet, s.t gnostikute negatiivset hoiakut materiaalse maailma ja tema looja(te) suhtes. Esmakordselt religiooniloolise koolkonna püstitatud ja hiljem Bultmanni omaks võetud mõttel gnostiliste motiivide kasutamisest UT autorite poolt oli Uue Testamendi teadlaste hulgas seega poolehoidjaid veel ka 1960.-tel ja 1970. aastatel. Metodoloogilistel põhjustel (vt viimane löik) hakkasid küll paljud teadlased juba tollal otsima neile motiividele alternatiivseid seletusvõimalusi ja postuleerisid, et tegelikult pärinevad gnoosist meenutavad motiivid hoopis hellenistlikust juutlusest (näiteks Martin Hengel¹⁰⁹ ja Karl Prümm¹¹⁰), kuid nende uurijate vaateviis muutub domineerivaks alles hiljem. Küll toimub aga nimetatud perioodil muutus Pauluse vastaste ja gnoosise suhete hindamises. Kui veel 1950.-tel ja 1960. aastatel oli laialt levinud seisukoht, et 1Kr ja Fl kirjas kritiseeritud eksiõpetajate näol on tegemist gnoosisega,¹¹¹ siis näiteks Erich

Karl-Martin **Fischer** (*Das Urchristentum*. 2. Auflage (Berlin: Evangelische Verlagsanstalt, 1991), 142) ja Alfred **Adam** (*Dogmadelugu* (Tartu: Greif, 1995), 17).

¹⁰⁶ Schenke, „Die neutestamentliche Christologie und der gnostische Erlöser“, 220jj.

¹⁰⁷ *Ibid.*, 228–229. Uwe-Karsten Plisch on ühes mulle saadetud kirjas (6. novembrist 2005) juhtinud tähelepanu sellele, et vaatamata eelkristliku gnoosise hüpoteesi hülgamisele sõltub Schenke tugevalt Bultmanni ja Hans Jonase gnoosisekäsitlusest. Ka Kurt Rudolph on mulle kinnitanud, et tema ja Schenke gnoosisekäsitlus on lähedane Bultmanni ja Jonase gnoosisekäsitlusele (suuline teade Kurt Rudolphilt; vestlus 7. mail 2005 Marburgis).

¹⁰⁸ Karl-Martin **Fischer**, „Der johanneische Christus und der gnostische Erlöser“ – *Gnosis und Neues Testament*, 265–266.

¹⁰⁹ Martin **Hengel**, *Der Sohn Gottes* (Tübingen: J. C. B. Mohr (Paul Siebeck), 1975), 34.

¹¹⁰ Karl **Prümm**, *Gnosis an der Wurzel des Christentums?* (Salzburg: Otto Müller, 1972).

¹¹¹ 1Kr puhul arvasid nii näiteks Bo **Reicke** (*Diakonie, Festfreude und Zelos* (Zürich: Theologischer Verlag, 1951), 273jj), Leonhard **Goppelt** (*Christentum und Juden-*

Fascher seab küsimärgi alla, kas meil on ikka piisavalt alust eksiõpetusi, millega Paulus polemiseerib Korintose kirjades, samastada gnoosisega. Fascher leiab, et gnoosisega seostatud kohad on neis kirjades selleks liiga mitmetimõistetavad ja -tõlgendatavad ning jätab küsimuse lahtiseks.¹¹² Günther Baumbachi arvates ei ole tõestatav ka see, et eksiõpetajad, kellega Paulus polemiseerib Filipi kirjas, olid gnostikud.¹¹³ Fascher ja Baumbach ei esinda selles küsimuses küll enamiku seisukohta, sest ka veel paljud 1960.-tel ja 1970. aastatel kirjutanud eksegeedid olid 1Kr ja Fl mainitud eksiõpetajate gnostilises päritolus kindlad,¹¹⁴ kuid nad vihjavad sellele, et autentsetes Pauluse kirjades vaidlustatud eksiõpetuste identifitseerimine on meetodiliselt raske (vt viimane lõik). Sel põhjusel loobuvad näiteks Schenke ja Fischer otsustavalt hüpoteesist, et eksiõpetus 1Kr oli gnoosis. Nad näitavad oma 1978. a ilmunud Uue Testamendi sissejuhatuses veenvalt, et Schmithalsi katse rekonstrueerida Korin-

tum im ersten und zweiten Jahrhundert (Göttingen: Vandenhoeck&Ruprecht, 1954), 126j), Julius **Schniewind** (*Nachgelassene Reden und Aufsätze* (Berlin: Alfred Töpelmann, 1952), 114), Ulrich **Wilkins** (*Weisheit und Torheit* (Tübingen: J. C. B. Mohr (Paul Siebeck), 1959), Erich **Dinkler** („Korintherbriefe“ – RGG. Vierte, völlig neu bearbeitete Auflage. IV Bd. (Tübingen: J. C. B. Mohr (Paul Siebeck), 1960), 17j)), Willi **Marxen** (*Einleitung in das Neue Testament. Eine Einführung in ihre Probleme* (Gütersloh: Gerd Mohn, 1963), 71), Paul **Feine**, Johannes **Behm** ja Werner Georg **Kümmel** (*Einleitung in das Neue Testament*. 14., durchgesehene Auflage (Heidelberg: Quelle&Meyer 1965), 202). Fl puhul olid samal seisukohal näiteks J. **Müller-Bardorff** („Zur Frage der literarischen Einheit des Philipperbriefes“ – *Wissenschaftliche Zeitschrift*, 7 (1957/58), 591j) ja G. **Friedrich** (*Der Brief an die Philipper* (Göttingen: Vandenhoeck&Ruprecht 1962), 95).

¹¹² Erich **Fascher**, „Die Korintherbriefe und die Gnosis“ – *Gnosis und Neues Testament*, 281–291.

¹¹³ Günther **Baumbach**, „Die von Paulus im Philipperbrief bekämpften Irrlehrer“ – *Gnosis und Neues Testament*, 293–310.

¹¹⁴ 1Kr puhul nt **Jewett** (*Pauls Anthropological Terms. A Study of their Use in Conflict Settings* (Leiden: Brill, 1971), 34j) ja **Köster** (*Einführung in das Neue Testament im Rahmen der Religionsgeschichte und Kulturgeschichte der hellenistischen und römischen Zeit* (Berlin, New York: Walter de Gruyter, 1980), 554j). Fl puhul on samal seisukohal näit Friedrich (*Der Brief an die Philipper*, 95), Marxen (*Einleitung in das Neue Testament*, 61), **Vielhauer** (*Geschichte der urchristlichen Literatur. Einleitung in das Neue Testament, die Apokryphen und die Apostolischen Väter* (Berlin, New York: Walter de Gruyter, 1975), 165), **Siber** (*Mit Christus Leben. Eine Studie zur paulinischen Auferstehungshoffnung* (Zürich: Theologischer Verlag, 1971), j), **Ellis** (*Prophecy and Hermeneutics in Early Christianity* (Tübingen: J. C. B. Mohr (Paul Siebeck), 1978), 108j) ja Gerhard **Barth** (*Der Brief an die Philipper* (Tübingen: J. C. B. Mohr (Paul Siebeck), 1979), 69j).

tose gnoosist oli spekulatiivne ja meelevaldne.¹¹⁵ Seejuures juhivad nad tähelepanu Schmithalsi gnoosise-mõiste ähmasusele, vihjates sellega tänapäeval juba endastmõistetavaks saanud seisukohale, et vastus küsimusele, kas Uues Testamendis on tegemist gnoosisega, sõltub ka uurija gnoosise-definitsioonist. Seisukoht, et eksiöpetus, millega 1Kr polemiseerib, oli gnoosis, ei ole alates 1970. aastatest enam endastmõistetav ja mida aeg edasi, seda vähem on sel seisukohal poolehoidjaid (vt järgmine lõik). Teisiti hinnatakse 1960.-te ja 1970. aastate teaduses aga eksiöpetajaid deuteropauluslikus kirjanduses. Nii on Hans-Friedrich Weiss kindel, et Kolossa ja Efesose kiri polemiseerivad gnoosisega.¹¹⁶ Samamoodi on Günther Haufe veendunud, et eksiöpetuse näol, millega polemiseerivad pastoraalkirjad, on tegemist ühe varase gnoosise vormiga.¹¹⁷ 1960.-tel ja 1970. aastatel kirjutanud eksegeetidest on ka paljud teised veendunud, et deuteropauluslikus kirjanduses leidub poleemikat gnostikutega.¹¹⁸ Kehtib üldpõhimõte – mida hilisemate UT teostega on tegemist, seda kindlamalt võib väita, et vastased, kellega neis teostes polemiseeritakse, on gnostikud.

PRAEGUSED SEISUKOHAD

Selle alapealkirja alla paigutan ma mitmete uurijate seisukohad, mida on avaldatud ajavahemikus 1980–2003. Loomulikult on sel-

¹¹⁵ Schenke, Fischer, *Einleitung in die Schriften des NT. I: Die Briefe des Paulus und Schriften des Paulinismus*, 100jj.

¹¹⁶ Hans-Friedrich Weiss, „Gnostische Motive und antignostische Polemik im Kolosser- und im Epheserbrief“ – *Gnosis und Neues Testament*, 311–324.

¹¹⁷ Günter Haufe, „Gnostische Irrlehre und ihre Abwehr in den Pastoralbriefen“ – *Gnosis und Neues Testament*, 325–339.

¹¹⁸ Nii arvavad Kl puhul näiteks Eduard Lohse (*Umwelt des Neuen Testaments. 7., durchgesehene Auflage. Grundrisse zum Neuen Testament. Das Neue Testament Deutsch. Ergänzungsreihe. Herausgegeben von Gerhard Friedrich. Bd. 1* (Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1986), 203), Karl-Martin Fischer ja Hans-Martin Schenke (*Einleitung in die Schriften des NT. I*, 219–220) ja Ernst Haenchen („Gnosis II. Gnosis und NT“, 1652). Pastoraalkirjades esinevaid eksiöpetajaid peavad gnostikuteks (lisaks kõigile eelnimetatuile) veel näiteks Philipp Vielhauer (*Geschichte der urchristlichen Literatur*, 227), Paul Feine, Johannes Behm ja Werner Georg Kümmel (*Einleitung in das NT*, 274).

line periodiseerimine tinglik, kuid oluline ülevaate andmiseks probleemi käsitlemisest viimaste kümnendite uurimistöös.

1) Autentsed Pauluse kirjad

1960.-tel ja 1970. aastatel oli seisukoht, et autentsetes Pauluse kirjades polemiseerib apostel gnostikutega, UT teadlaste hulgas veel laialt levinud. Nii väitis Günther Bornkamm oma 1969. a ilmunud teoses „Paulus”, et eksiöpetusel, millega apostel 1Kr polemiseerib, on kokkupuutepunkte gnoosisega¹¹⁹ ja et ka 2Kr 5:1–5 polemiseerib Paulus otseselt või kaudselt gnostilise igatsusega vabaneda ihulikkusest.¹²⁰ Luise Schottroff nägi oma 1970. a ilmunud monograafias „Der Glaubende und die feindliche Welt” Korintose dualismi taga gnostilist dualismi ja seletas 1Kr 2:8 gnostilisest Lunastaja-kujutlusest lähtudes.¹²¹ Ka Georg Eichholz väitis oma 1972. a ilmunud teoses „Die Theologie des Paulus im Umriss”, et 1Kr sisaldab selgeid viiteid gnostilisele kristoloogiale, millega Paulus polemiseerivat.¹²² Martin Winter püüdis oma 1975. a ilmunud dissertatsioonis „Pneumatiker und Psychiker in Korinth. Zum religionsgeschichtlichen Hintergrund von 1. Kor 2,6–3,4” (Marburg: Elwert) vastavas kirjakohas esineva opositsiooni *pneumatikos-psychikos* ning mõiste *psychikos* negatiivse hindamise põhjal tõestada, et kuna nimetatud opositsioon puudub hellenistlikus juutluses ja leidub üksnes gnoosis, siis on kindel, et eksiöpetuse näol, millega 1Kr polemiseerib, on tegemist väga varase gnoosisega. Valdav enamik 1980.-tel ja 1990. aastatel kirjutanud eksegeete esindab juba Fischeri ja Schenke vaateviisi, kes olid Schmithalsile ette heitnud, et too opereerib väga ähmase gnoosise-mõistega.

Reservatsioonidega tunnistavad gnoosist 1Kr veel Helmut Köster oma 1980. a ilmunud UT sissejuhatuses ning Karl-Martin

¹¹⁹ Viidatud väljaande järgi: Günther **Bornkamm**, *Paulus*. 7. Auflage (Stuttgart; Berlin; Köln: W. Kohlhammer, 1993), 88.

¹²⁰ *Ibid.*, 230.

¹²¹ Luise **Schottroff**, *Der Glaubende und die feindliche Welt*. Beobachtung zum gnostischen Dualismus und seiner Bedeutung für Paulus und das Johannesevangelium (Neukirchen-Vluyn: Neukirchener Verlag, 1970), 220jj.

¹²² Georg **Eichholz**, *Die Theologie des Paulus im Umriss* (Neukirchen: Neukirchener Verlag, 1972), 56jj.

Fischer oma 1985. a ilmunud teoses „Das Urchristentum”. Köster ütleb, et kui mõistega „gnostikud” või „protognostikud” tahtakse tähistada Pauluse vastaste eneseteadvust, siis on see mõiste õige, kuid ta rõhutab, et gnostilist õpetust, nagu me näeme seda II sajandi gnostilistes süsteemides, ei saa nende vaadete tagant otsida.¹²³ Fischer ütleb, et 1Kr eksiõpetajate juures võib täheldada küll mõningaid gnostilisi elemente, kuid nende juurest võib leida muidki mõjusid (müsteeriumiusundid, juudi tarkusõpetus, stoikute „tarkade kuninglikkuse ideaal”).¹²⁴ Seevastu Jürgen Becker on oma 1989. a ilmunud raamatus „Paulus. Der Apostel der Völker” gnoosise suhtes 1. Korintose kirjas juba eitaval seisukohal ja ütleb, et me ei saa pidada eksiõpetust, millega selles kirjas polemiseeritakse, gnoosiseks, kuna meil puuduvad nii varasest ajast gnostilised võrdlustekstid.¹²⁵ Ka PHEME PERKINS asub oma 1993. a ilmunud raamatus „Gnosticism and the New Testament” seisukohale, et kuna I sajandil ei saa veel rääkida väljakujunenud gnostilisest teoloogiast, ei saa Pauluse vastaseid ei 1Kr ega teistes Pauluse kirjades pidada gnostikuteks.¹²⁶ Paralleelidest gnoosise ja Pauluse enda teoloogia vahel arvab Perkins, et hoopis gnostikud on kasutanud ja edasi arendanud Pauluse teoloogiast pärit ideid. Perkins seletab sarnasusi Pauluse teoloogia ja gnoosise vahel ka sellega, et nii apostel kui gnostikud on ammutanud ainekust ühest ja samast allikast – juudiusu pärimustest.¹²⁷ Samuti ei pea Korintose eksiõpetust gnoosiseks Udo Schnelle oma 1994. a ilmunud UT sissejuhatuses.¹²⁸ Ta ütleb, et sellel õpetusel puuduvad peamised gnoosise tunnused – protooloogiline dualism, mis hõlmab nii Jumalat kui maailma ning idee

¹²³ Köster, *Einführung in das Neue Testament im Rahmen der Religionsgeschichte und Kulturgeschichte der hellenistischen und römischen Zeit*, 555.

¹²⁴ Fischer, *Das Urchristentum*, 113.

¹²⁵ Jürgen Becker, *Paulus. Der Apostel der Völker*. 3. Auflage (Tübingen: J. C. B. Mohr (Paul Siebeck), 1998), 209.

¹²⁶ PHEME PERKINS, *Gnosticism and the New Testament* (Minneapolis: Fortress Press 1993), 91.

¹²⁷ *Ibid.*, 74–92.

¹²⁸ Viidatud väljaande järgi: Udo Schnelle, *Einleitung in das Neue Testament*. 5., durchgesehene Auflage (Göttingen: Vandenhoeck&Ruprecht, 2005), 78jj.

gnostiku „tõelise mina” ja jumaluse olemusühtsusest.¹²⁹ Schnelle heidab Schmithalsile ette, et see tugineb oma „Korintose gnoosise” rekonstrueerimisel allikatele, mis pärinevad vähemalt viiskümmend aastat hilisemast ajast kui 1Kr ning ta kahtleb nagu Beckergi, kas taoline gnoosis, nagu me tunneme seda II sajandi allikatest, 1Kr kirjutamise ajal üldse eksisteeris.¹³⁰ Schnelle arvestab „Korintose teoloogia” religiooniloolise tausta osas ühe usundi (gnoosise) asemel eri usundite ja filosoofiasüsteemide mõjudega (juudi-hellenistlik tarkusteoloogia, müsteeriumiusundid, küüniline filosoofia),¹³¹ jätkates Korintose eksiõpetuse monokausaalset päritolu eitades Fischeri liini. Eduard Lohse räägib oma 1996. a ilmunud teoses „Paulus. Eine Biographie” 1Kr kritiseeritavate eksiarusaamade puhul gnoosise asemel vaid „sünkretistlikest mõjudest” ning kahtleb nagu Becker ja Schellegi selles, et gnoosis eksisteeris juba Pauluse eluajal.¹³² Kõige kategoorilisemalt lükkab aga gnoosise-hüpooteesi tagasi Klaus Berger oma 2003. a ilmunud Pauluse biograafias, nimetades seda anakronismiks. Gnoosise-hüpootees eeldab Bergeri sõnul, et gnoosis oli juba I sajandil väljakujunenud usund, mis pakus ristiusule konkurentsi. Ta ise on kindel, et gnoosis tekkis alles II sajandil.¹³³ Ka Gerd Theissen vaatleb gnoosist II sajandisse kuuluvat nähtusena, kriisina, mis siis tabas varast kirikut, mil üks osa kristlasi ei suutnud enam leppida traditsioonilise usukäsitlusega.¹³⁴ Erinevalt Markschesist ei vaatle aga Theissen gnoosist üksnes ristiususisese liikumisena, vaid universaalse „metareligioonina”, mis leidis poolehoidjaid kõigi traditsioonilistes usundites pettunute seas, olgu nad siis kristlased, juudid või paganad.¹³⁵

¹²⁹ *Ibid.*, 84.

¹³⁰ Schnelle, *Einleitung in das Neue Testament*, 85.

¹³¹ *Ibid.*, 84–86; Udo **Schnelle**, *Paulus. Leben und Denken* (Berlin; New York: Walter de Gruyter, 2003), 214jj.

¹³² Eduard **Lohse**, *Paulus. Eine Biographie* (München: C. H. Beck, 2003), 150.

¹³³ Klaus **Berger**, *Paulus* (München: C. H. Beck, 2002), 91.

¹³⁴ Viidatud väljaande järgi: Gerd **Theissen**, *Die Religion der ersten Christen. Eine Theorie des Urchristentums*. 3., durchgesehene Auflage (Gütersloh: Gütersloher Verlagshaus, 2000), 314jj.

¹³⁵ *Ibid.* 316–317.

Nii nagu uuemad käsitlused ei arvesta enam hüpoteesiga, et 1Kr polemiseerib gnoosisega, nii on selles küsimuses eitaval seisukohal ka enamik uuemaid 1Kr kommentaare. Mõned autorid tunnistavad siiski gnoosise-hüpoteesi reservatsioonidega. Nii ei välista näiteks Wolfgang Schrage teatud gnostiliste sugemete olemasolu 1Kr (eriti lõigus 1Kr 2:6–16 ning iseäranis mõistete *pneumatikoi* ja *psychikoi* vastandamises), kuid ta ütleb, et siin ei ole kindlasti tegemist väljakujunenud gnoosisega nagu me tunneme seda II sajandi gnostiliste süsteemide põhjal, sest 1Kr ei kohta radikaalset dualistlikku olemise-, maailma- ja jumalakäsitlust koos metafüüsilise antagonismiga Jumala ja loodu vahel.¹³⁶ Seepärast soovitab ta kasutada gnoosise asemel selliseid mõisteid nagu pregnoosis, protognoosis, gnoosis *in statu nascendi*, gnoosise varajane aste või gnoosise poole kalduvad pneumaatikud või tendentsid.¹³⁷ Kuid gnostiliste sugemete kõrval arvestab Schrage (ja rohkem kui gnoosisega) ka muude mõjudega, nagu nt müsteeriumiusundid, küüniline filosoofia¹³⁸, apokalüptika ja juudi tarkusõpetus.¹³⁹ Ka Andreas Lindemann oletab 1Kr leiduva opositsiooni *pneuma–psyche* puhul, et see pärineb varajasest gnoosisest.¹⁴⁰ Muidu ei näe Lindemann eksiõpetusel, millega 1Kr polemiseerib, olevat mingit seost gnoosisega.¹⁴¹ Ta leiab 1Kr terminoloogiale paralleele küll hilisantiiksest religioossusest (nt Aleksandria Philonilt), kuid ei näe vajadust otsida neid eriliselt gnoosisest.¹⁴² Lindemann ütleb, et antropoloogiline dualism, mida me näeme 1Kr, oli hilisantiikses religioonis laialt levinud ka väljaspool gnoosist (nt apokalüptikas ja Qumrani kirjanduses).¹⁴³ Christian Wolff ütleb, et korintlaste hoiakut, millega Paulus 1Kr polemiseerib, ei saa liigitada gnostiliseks, kuna siin ei kohta kujutlust jumalikust

¹³⁶ Wolfgang Schrage, *Der erste Brief an die Korinther*. 1. Teilband. 1Kor 1,1–6,11 (Zürich; Braunschweig: Benziger Verlag; Neukirchener Verlag, 1991), 51–52.

¹³⁷ *Ibid.* 52.

¹³⁸ *Ibid.*, 42, 54.

¹³⁹ *Ibid.*, 244, 263.

¹⁴⁰ Andreas Lindemann, *Der Erste Korintherbrief* (Tübingen: Mohr Siebeck, 2000), 72.

¹⁴¹ *Ibid.*, 14.

¹⁴² *Ibid.*, 62.

¹⁴³ *Ibid.*, 71.

sädemest inimeses ja selle tagasipöördumisest maailma jumalavaenulikust võimuvaldkonnast valgusemaailma.¹⁴⁴ „Korintose teoloogia” puuduvad Wolffi arvates spetsiifilised gnostilised jooned,¹⁴⁵ mistõttu ta räägib gnoosise asemel „pneumaatilisest entusiasmist” Korintoses.¹⁴⁶ „Korintose teoloogia” religiooniloolise taustana arvestab Wolff kõige tõsisemalt juudi-hellenistlikku tarkusõpetuse mõjudega.¹⁴⁷ Ka August Strobel arvab, et kuna mõisted ja väljendid, mida Paulus 1Kr esimestes peatükkides poleemiliselt kasutab („täiuslikud” 1Kr 2:6, „maailm”, „maailmaajastu” korduvalt lõigus 1Kr 2:6–9, „saladus”, „varjatud tarkus” 1Kr 2:7, „selle maailmaajastu isandad” 1Kr 2:8, „Vaimu läbi täitma” 1Kr 2:10, „hingeline inimene” 1Kr 2:14, „vaimne inimene” 1Kr 2:15), ei ole spetsiifiliselt gnostilised, vaid pärinevad antiiksete müsteeriumiusundite sõnavarast,¹⁴⁸ millele ta leiab paralleele ka Aleksandria juudi-hellenistlikust filosoofiast,¹⁴⁹ siis ei ole alust väita, et Paulus polemiseerib 1Kr gnostikutega.¹⁵⁰ Samamoodi ei pea Pauluse vastaseid 1Kr gnostikuteks ka Helmut Merklein¹⁵¹ ja Hans-Josef Klauck,¹⁵² kes arvestavad „Korintose teoloogia” religiooniloolise tausta osas juudi-hellenistliku filosoofiaga (nagu seda esindab nt Aleksandria Philon), stoilis-küünilise filosoofiaga, juudi tarkusõpetusega (nagu seda esindab nt Saalomoni Tarkuseraamat) ja apokalüptikaga. Hans-Josef Klaucki arvates saab 1Kr puhul rääkida üksnes paralleelidest hilisema gnoosisega.¹⁵³ Seega on suurem osa tänapäeva uurijatest

¹⁴⁴ Christian Wolff, *Der erste Brief des Paulus an die Korinther* (Leipzig: Evangelische Verlagsanstalt, 2000), 9.

¹⁴⁵ *Ibid.*, 422.

¹⁴⁶ *Ibid.*, 9.

¹⁴⁷ *Ibid.*

¹⁴⁸ August Strobel, *Der erste Brief an die Korinther* (Zürich: Theologischer Verlag, 1989), 61.

¹⁴⁹ *Ibid.*, 62.

¹⁵⁰ *Ibid.*, 60, 62.

¹⁵¹ *Der erste Brief an die Korinther*. Kapitel 1–4 (Gütersloh: Gütersloher Verlagshaus Gerd Mohn; Würzburg: Echter Verlag, 2000), 120.

¹⁵² Klaucki kommentaar ilmus esmakordselt 1984. a. Käesolevas artiklis on viidatud 4. väljaannet a-st 2000: Hans-Josef Klauck, *1. Korintherbrief* (Würzburg: Echter Verlag, 2000), 8–9.

¹⁵³ *Ibid.*

loobunud gnoosise-vastase poleemika postuleerimisest autentsetes Pauluse kirjades. Hans-Gebhard Bethge sõnul on ainsad autentsed Pauluse kirjad, milles on mõned kohad, mille puhul võiks kaaluda seost gnoosisega, 1Kr ja Fl, kuid metoodiliselt kindlalt ei ole keegi suutnud seda tõestada.¹⁵⁴

2) Deuteropauluslikud kirjad

Kui autentsete Pauluse kirjade osas domineerib praegu seisukoht, et neis puudub poleemika gnostikutega, siis deuteropauluslike kirjade osas arvestab ka tänapäeval suur hulk eksegeete antignostilise poleemikaga. Siiski tuleb neile kirjadele läheneda diferentseeritult. Kui näit Kl puhul puudub selles küsimuses üksmeel, siis pastoraal-kirjade puhul arvab enamik eksegeete veel praegugi, et need kirjad polemiseerivad gnoosisega ja on seega üks vanimaid allikaid, mida võib seostada tolle liikumisega.

Varasematest eksegeetidest olid seisukohal, et eksiõpetuse näol, millega Kl polemiseerib, on tegemist gnoosisega, Burton,¹⁵⁵ Meyerhoff,¹⁵⁶ Neander,¹⁵⁷ Hilgenfeld¹⁵⁸ ja Weinel.¹⁵⁹ XX sajandi II poole uurijatest on pidanud Kolossa „filosoofe” gnostikuteks Kurt Rudolph,¹⁶⁰ Ernst Haenchen,¹⁶¹ Hans Conzelmann,¹⁶² Eduard Lohse,¹⁶³ Karl-Martin Fischer, Hans-Martin Schenke¹⁶⁴ ning

¹⁵⁴ Suuline teade Hans-Gebhard Bethgelt (vestlus 15. mail 2005 Berliinis).

¹⁵⁵ Burton, *An Inquiry into the Heresy of the Apostolic Age in Eight Sermons*, 84, 112, 126.

¹⁵⁶ Mayerhoff, *Der Brief an die Colosser*, 107, 148.

¹⁵⁷ A. Neander pidas neid gnostik Kerinthose järgijateks, vt Neander, *Geschichte der Pflanzung und Leitung der christlichen Kirche durch die Apostel*, 396.

¹⁵⁸ Adolf Hilgenfeld, *Historisch-kritische Einleitung in das Neue Testament* (Leipzig: Hinrichssche Buchhandlung, 1875), 665jj.

¹⁵⁹ Hans Weinel, *Biblische Theologie des Neuen Testaments* (1. väljaanne 1911). Viidatud 4. väljaande järgi: Berlin: Töpelmann, 1928, 392.

¹⁶⁰ Rudolph, *Die Gnosis*, 324.

¹⁶¹ Haenchen, „Gnosis II. Gnosis und Neues Testament”, 1654.

¹⁶² Hans Conzelmann, *Grundriss der Theologie des Neuen Testaments* (München: Beck, 1967), 345.

¹⁶³ Lohse, *Umwelt des Neuen Testaments*, 202–203.

¹⁶⁴ Fischer, *Das Urchristentum*, 143–144; Schenke, Fischer, *Einleitung in die Schriften des NT*. I, 162–163; Hans Martin Schenke, „Der Widerstreit gnostischer und

Petr Pokorny.¹⁶⁵ Praeguses UT teaduses valitseb Kl ja gnoosise suhete küsimuses tendents otsida Kl eksiõpetusele gnoosise asemel alternatiivseid seletusi. Nii arvab näit Udo Schnelle, et Kl mainitud eksiõpetuse puhul tuleks arvestada mitmesuguste usuliste ja filosoofiliste mõjudega. Selliste mõjudena tulevad Schnelle meelest arvesse hellenistliku juutluse, früügia-lüüdia rahvavagaduse, uus-pütaagorliku filosoofia ja müsteeriumiusundite mõjud.¹⁶⁶ Ka Eduard Schweitzer ei pea Kolossa „filosoofe” gnostikuteks. Ta arvab, et pigem on siin tegemist juutlik-pütaagorliku filosoofiaga, mis oli seotud müsteeriumilaadsete riitustega.¹⁶⁷ Samuti on gnoosisehüpoteesi suhtes skeptiline Michael Wolter, kes pakub alternatiivideks juudi-hellenistliku kallakuga esoteerilist ilmutustarkust ning uuspütaagorlust.¹⁶⁸ Philipp Vielhauer on seevastu veendunud, et Kl kritiseeritav „filosoofia” on gnoosis¹⁶⁹ ning ta peab Kl tõendiks kirikusisese võitluse kohta kristliku gnoosise vastu.¹⁷⁰ Ka Petr Pokorny arvestas veel oma kommentaaris Kolossa kirjale gnoosisega kui tõsiseltvõetava hüpoteesiga Kolossa eksiõpetuse seletamiseks.¹⁷¹ Kuid on ka teistsuguseid seisukohti. Alternatiivide rohkuse Kl hereesia seletamiseks võtab oma kommentaaris kokku Ingrid Maisch. Ta ütleb, et arvamuste paljususe Kl hereesia küsimuses võib taandada järgmistele põhivormidele: 1) Eksiõpetuse juured asuvad väljaspool kristlust. Siin tulevad arvesse üldine sünkretistlik liikumine (Lähne-mann, Lona, Lohse, Ernst), juutlus (Stettler, W. Foerster, N. Kehl),

kirchlicher Christologie im Spiegel des Kolosserbriefes” – *ZThK*. Herausgegeben von Gerhard Ebeling. 61. Jahrgang (Tübingen: Mohr Siebeck 1964), 391–403; Schenke, „Die Gnosis”, 372–415; Schenke, „Das Problem der Beziehung zwischen Judentum und Gnosis”, 124–133.

¹⁶⁵ Pokorny, *Der Brief des Paulus an die Kolosser*. Nüüdseks on Petr Pokorny oma neist vaadetest taandunud (Petr Pokorny kiri minule 8. augustist 2005).

¹⁶⁶ Schnelle, *Einleitung in das Neue Testament*, 344.

¹⁶⁷ Eduard **Schweitzer**, *Der Brief an die Kolosser* (Zürich; Einsiedeln; Köln: Benziger Verlag; Neukirchen-Vluyn: Neukirchener Verlag des Erziehungsvereins GmbH), 1980 (2., durchgesehene Auflage), 100–104.

¹⁶⁸ Michael **Wolter**, *Der Brief an die Kolosser. Der Brief an die Philemon* (Gütersloh: Gütersloher Verlagshaus Gerd Mohn; Würzburg: Echter Verlag, 1993), 161–162.

¹⁶⁹ Vielhauer, *Geschichte der urchristlichen Literatur*, 195.

¹⁷⁰ *Ibid.*, 202.

¹⁷¹ Pokorny, *Der Brief des Paulus an die Kolosser*, 95–101.

juutlik-hereetiline sünkretism koos gnostilise mõjuga (Lohmayer, Bornkamm) või ilma selleta (Hegermann), gnoosis (Weiss; Pokorny), müsteeriumiusundid (Dibelius-Greeven, Betz), filosoofilised suunad (Schweitzer) ja esoteeriline ilmutustarkus (Wolter);¹⁷² 2) Kl hereesia on ristiususisene nähtus. Nii oletatakse näiteks, et tegemist on kristliku gnoosisega (Schenke).¹⁷³

Ka pastoraalkirjades kritiseeritava eksiõpetuse puhul pakuvad mõned tänapäeva uurijad alternatiive gnoosisele. Nii leiab näiteks Christoph Markschies, et pastoraalkirjades leiduvad andmed vastava eksiõpetuse kohta on liiga napid, et samastada seda nende põhjal gnoosisega.¹⁷⁴ Markschies ütleb, et 1Tm 6:20 on peetud vanimaks tõendiks selle kohta, et üks usuline liikumine on tähistanud ennast ise nimetusega „gnoosis”, kuid ta arvab, et tegelikult ei selgu tollest kirjakohest midagi enam kui vaid ühe osa kristlaste pretensioon olla kõrgema tunnetuse omajad. Markschies mõtleb siin aga kristlaste seas levima hakanud paganlikule filosoofiale ja juudi tarkusõpetusele, mis tahtsid samuti vahendada „kõrgemat tunnetust”.¹⁷⁵ Ka Klaus Berger on veendunud, et deuteropauluslikus kirjanduses kritiseeritavate eksiõpetuste näol ei ole veel tegemist gnoosisega. Nii arvab ta, et Kl ei polemiseeri mitte gnoosisega, vaid juudi müstikaga ja maagiaga.¹⁷⁶ Ka pastoraalkirjades mainitud valeõpetus ei ole Bergeri arvates gnoosis.¹⁷⁷ Kui 1Tm puhul räägib Berger juutliku kallakuga kristlikest õpetajatest, kes eitavad abielu ja keelavad rituaalse puhtuse kaalutlustel teatud toitude söömise,¹⁷⁸ siis 2Tm puhul arvab ta, et eksiõpetajad, kelle vastu siin polemiseeritakse, on pärit Pauluse enda ümbruskonnast. Sellele viitavat tolle

¹⁷² Ingrid **Maisch**, *Der Brief an die Gemeinde in Kolossä* (Stuttgart: W. Kohlhammer 2003), 152.

¹⁷³ *Ibid.*, 153.

¹⁷⁴ Markschies, *Die Gnosis*, 69.

¹⁷⁵ *Ibid.*, 13–14.

¹⁷⁶ „Gnosis/Gnostizismus I.” (Klaus **Berger**) Vor- und außerchristlich – *TRE*. Band XIII. (Berlin; New York: Walter de Gruyter, 1984), 524.

¹⁷⁷ *Das Neue Testament und frühchristliche Schriften*. Übersetzt und kommentiert von Klaus Berger und Christiane Nord (Frankfurt am Main; Leipzig: Insel Verlag, 2003), 754.

¹⁷⁸ *Ibid.*, 744.

eksiõpetuse laad (2:18 – ülestõusmine on juba toimunud; 3:6 – misjon naiste hulgas).¹⁷⁹ Selles küsimuses on aga Marksches ja Berger vähemuse hulgas. Enamik teisi pastoraalkirju käsitletud eksegeete on absoluutselt kindlad, et kirjades leiduvad napid andmed lubavad neis kritiseeritud eksiõpetust samastada gnoosisega ja nad peavad seda üheks varaseks gnoosise vormiks (nt Vielhauer,¹⁸⁰ Fischer,¹⁸¹ Köster,¹⁸² Roloff,¹⁸³ Pokorny,¹⁸⁴ Merkel,¹⁸⁵ Lohse,¹⁸⁶ Tröger,¹⁸⁷ Klauck,¹⁸⁸ Wilson,¹⁸⁹ Weiser,¹⁹⁰ Schnelle¹⁹¹). Seejuures on enamik uurijaid kindlad ka tolle gnoosise juutlikus või juudikristlikus päritolus. Kokkuvõtvalt võib seega öelda, et tänapäevast gnoosise-uurimist iseloomustab tendents otsida gnoosisele alternatiivseid seletusi ka deuteropauluslike kirjade puhul. Erinevalt autentsetest Pauluse kirjadest on aga deuteropauluslikes kirjades vaidlustatud eksiõpetuste puhul jäänud gnoosis üheks arvestatavaks seletusvõimaluseks kuni tänaseni. Suurim teadlaste konsensus valitseb selles küsimuses 1 ja 2Tm ning Tt suhtes.

¹⁷⁹ *Ibid.*, 754. Vt ka Berger, „Gnosis/Gnostizismus, I.“, 525.

¹⁸⁰ Vielhauer, *Geschichte der Urchristlichen Literatur*, 226.

¹⁸¹ Fischer, *Das Urchristentum*, 145–146.

¹⁸² Köster, *Einführung in das Neue Testament im Rahmen der Religionsgeschichte und Kulturgeschichte der hellenistischen und römischen Zeit*, 743.

¹⁸³ Jürgen **Roloff**, *Der erste Brief an Timotheus* (Zürich: Benziger Verlag; Neukirchen: Neukirchener Verlag, 1988), 228jj, 234.

¹⁸⁴ Pokorny, *Der Brief des Paulus an die Kolosser*, 98.

¹⁸⁵ Helmut Merkel, *Die Pastoralbriefe*. Das Neue Testament Deutsch. 13. Auflage, Erstauflage dieser Bearbeitung (Göttingen; Zürich: Vandenhoeck&Ruprecht, 1991), 13, 18, 35, 36.

¹⁸⁶ Lohse, *Paulus*, 271.

¹⁸⁷ Tröger, *Die Gnosis*, 87.

¹⁸⁸ Hans-Josef **Klauck**, *Die religiöse Umwelt des Urchristentums* II. Herrscher- und Kaiserkult, Philosophie, Gnosis. Kohlhammer Studienbücher Theologie. Herausgegeben von Gottfried Bitter, Ernst Dassmann, Helmut Merklein, Herbert Vorgrimler, Erich Zenger. Band 9, 2 (Berlin; Köln: W. Kohlhammer, 1996), 148.

¹⁸⁹ „Gnosis/Gnostizismus II. Neues Testament, Judentum, Alte Kirche“ (Robert McLachlan **Wilson**) – *TRE*. Band XIII (Berlin; New York: Walter de Gruyter, 1984), 541.

¹⁹⁰ Alfons **Weiser**, *Der zweite Brief an Timotheus* (Zürich: Benziger Verlag; Düsseldorf: Neukirchener Verlag, 2003), 210jj.

¹⁹¹ Schnelle, *Einleitung in das Neue Testament*, 389.

GNOOSIS UUES TESTAMENDIS KUI METODOLOOGILINE PROBLEEM

Nagu ilmneb eelnevast ülevaatest, võib gnoosise ja Uue Testamendi suhete uurimise ajaloos eristada perioode või „laineid”. XVII–XVIII sajandil postuleeriti esmakordselt, et eksiöpetajad, kellega UT autorid polemiseerivad, on gnostikud. Seejuures käsitleti gnoosist ristiususisese nähtusena, s.t kristliku hereesiana, mille tekkimisele andis olulise panuse kreeka filosoofia. See seisukoht oli valdav kuni XIX sajandi lõpuni, mil religioonilooline koolkond postuleeris gnoosise eelkristlikku ja kristlusevälist päritolu, väites ühtlasi, et lisaks UT autorite poleemikale gnostikutega on ka UT autorid ise mõjutatud gnostilistest ideedest ja kasutavad gnostikutelt laenatud mõisteid. Religiooniloolise koolkonna seisukohad võttis XX sajandil üle Rudolf Bultmann, kelle õpilaste kaudu saavutasid need 1950.–1960.-tel Uue Testamendi teaduses laia kandepinna. 1960. aastate algul alustasid Carsten Colpe ja Hans-Martin Schenke teravat kriitikat religiooniloolise koolkonna ja Bultmanni seisukohtade suhtes. Kriitika tulemusena loobus suurem osa uurijaid 1960.–1990.-tel aastatel autentsetes Pauluse kirjades kritiseeritavate eksiöpetuste samastamisest gnoosisega ning ka väitest, et Paulus on kasutanud gnostilisi motiive. Üksnes UT kõige hilisemate teoste, pastoraalkirjade ja Johannese kirjade suhtes jäi püsima seisukoht, et neis teostes võib olla tegemist poleemikaga varase gnoosise suhtes, ehkki ka selles küsimuses väljendab enamik tänapäeva uurijaid end ülimalt tagasihoidlikult ning on ka neid, kes seda seisukohta eitavad (Klaus Berger, Christoph Marksches).

Üldistavalt võib öelda, et tänapäevast gnoosiseuurimist iseloomustab gnoosise suhtes Uues Testamendis kriitiline ja reserveeritud hoiak.¹⁹² Taolise hoiakuni on jõutud eelkirjeldatud arengute tulemusena, mille käigus UT teadus on saanud teadlikuks metodoloogilistest raskustest gnoosise avastamisel Uuest Testamendist. Kuna käesoleva artikli eesmärk ei ole metodoloogiliste probleemide analüüs, olgu viimased siinkohal vaid lühidalt nimetatud.

¹⁹² Hästi iseloomustavad seda hoiakut näit Karl-Wolfgang Trögeri raamatu „Die Gnosis. Heilslehre und Ketzer Glaube” gnoosise ja UT suhteid käsitleva II peatüki alapeatükkide pealkirjad (vt lk 75jj).

Esimene raskus seisneb selles, et meie käsutuses ei ole ühtegi gnostilist teksti, mille saaks üheselt dateerida UT teoste kirjutamise aega, s.t ajavahemikku u 50–150 pKr.¹⁹³ Üksnes kaudsete tõendite põhjal (teated patristilistel autoritel) võib postuleerida gnoosise olemasolu I saj lõpul ja II saj alguses. Kuna sellesse aega dateeritakse ka pastoraalkirjad ja Johannese kirjad, siis peavad paljud uurijad (ka kronoloogiliselt) võimalikuks, et eksiöpetused, mille vastu neis teostes polemiseeritakse, esindavad varast gnoosist. Nimetatud eksiöpetusi on püütud rekonstrueerida II sajandist pärinevate gnostiliste originaalteoste ning kirikuisadel leiduvate teadete abiga, kuid kuna nimetatud UT teoste ja võrdlusmaterjalina kasutatud allikate vahele jääb umbes poole sajandi pikkune ajaline distants, võib tekkida oht, et uurijad loevad II sajandi gnostilisi ideid sisse I saj tekstidesse.¹⁹⁴ Samas ollakse sunnitud kasutama II saj võrdlusmaterjali, kuna vanemat materjali meie käsutuses lihtsalt ei ole.

Teine raskus seisneb selles, et erinevalt II ja III sajandi anti-gnostilistest autoritest ei püüa ühegi Uue Testamendi kirjutise autor, kes polemiseerib oletatavalt gnoosisega, anda oma vastaste vaadetest terviklikku ülevaadet, kuna ilmselt eeldatakse, et need on nii autoritele kui ka lugejatele tuntud. Need seisukohad tuleb seepärast UT teostes leiduvatest sporaadilistest andmetest tuletada, kuid see ei ole sugugi lihtne, sest enamasti on andmed ülinapid. Eksiöpetuste rekonstrueerimist raskendab ka UT autorite apologetilis-poleemiline tendents – sageli on eksiöpetajate vastu sihitud ütlused rohkem spetsiifilise poleemilise ja apologetilise funktsiooniga kui asjakohased ning neid tuleb mõista nende konkreetsest situatsioonist lähtudes.

Kolmas ja ilmselt suurim metodoloogiline raskus peitub kriteeriumides, mille põhjal saaks kindlalt väita, et ühes või teises UT teoses vaidlustatava eksiöpetuse näol on tegemist gnoosisega. On tõsi, et paljude eksiöpetajate juures, kellega Paulus või deuteropauluslike kirjade autorid polemiseerivad, võib leida jooni, mis esinevad

¹⁹³ Schmithals, *Neues Testament und Gnosis*, 13; Robert McLachlan **Wilson**, *Gnosis und Neues Testament* (Stuttgart; Berlin; Köln; Mainz: W. Kohlhammer, 1971), 14; Wilson, „Gnosis/Gnostizismus II”, 536.

¹⁹⁴ John Norman Davidson **Kelly**, *A Commentary on the epistles of Peter and of Jude* (London: Black, 1982), 234.

hilisemas gnoosises (nt mõiste „gnoosis” Pauluse vastastel Korintos, askees eksiõpetajatel pastoraalkirjades). Tõsi on seegi, et UT teoste autoritel leidub endalgi väljendeid, mis on olulised gnoosises (nt *pneumatikos*, *psychikos* ja *sarkikos* ning väljend „praeguse aja valitsejad” Paulusel, *pleroma* Kl kirja autoril, *demiourgos* Hb kirja autoril), kuid kuna paljud neist joontest ja mõistetest esinevad UT kaasajal ka väljaspool gnoosist (nt askeesi võib leida nii tollasest juutlusest kui ka populaarfilosoofiast, väljend „praeguse aja valitsejad” esineb apokalüptikas, termin *demiourgos* keskmises platonismis), tekkib küsimus, kas need sarnased jooned on piisavad, et postuleerida nende alusel gnoosist. Probleem seisneb selles, et hilisantiikaja religioonimaailm oli tugevalt sünkretistlik – eripalgelised religioossed liikumised ja nende ideed põimuvad siin väga tihedalt ja seepärast on piiride tõmbamine nende vahele sageli väga raske. Pealegi on mitmed tollased liikumised (juudi tarkusõpetus ja apokalüptika, keskmine platonism) laenanud mõisteid ja ideid ka gnoosisele. Sellele metodoloogilisele raskusele juhtisid juba 1960. aastate lõpul ja 1970.-te alguses tähelepanu Hans Conzelmann¹⁹⁵ ja Robert McLachlan Wilson¹⁹⁶ ning nüüdseks on see tõsiasi muutunud uurijate jaoks endastmõistetavuseks. Küsimus on selles, kas gnoosist meenutavad mõisted ja ideed, mida me UT autoritel kohtame (olgu siis poleemilises kontekstis või mitte), vihjavad ikka poleemikale gnostikutega või käib poleemika teiste tollaste religioossete suundumustega, kus samad mõisted ja ideed olid samuti olulised. Sellisel juhul ei oleks UT teostes tegemist mitte otseste kokkupuudetega gnoosisega, vaid üksnes paralleelide ja analoogiatega.¹⁹⁷ Edasi tuleks iga väljendi ja idee puhul välja selgitada, millises tähenduses üks või teine autor seda kasutab. Paljude religiooniloolise koolkonna ning Rudolf Bultmanni ja tema õpilaste poolt „gnostilisteks” nimetatud mõistete ja ideede puhul on võimalik hõlpsalt tõestada, et peale vormilise sarnasuse ei seo neid gnoosisega miski ja järeli-

¹⁹⁵ Conzelmann, *Der erste Brief an die Korinther*, 78–79.

¹⁹⁶ Wilson, *Gnosis und Neues Testament*, 34jj.

¹⁹⁷ Hans Conzelmann, Andreas Lindemann, *Arbeitsbuch zum Neuen Testament*. 13., bearbeitete Auflage (Tübingen: Mohr Siebeck, 2000), 219.

kult ei saa neid gnoosisest tuletada.¹⁹⁸ Gnoosist meenutava ainese puhul Uues Testamendis tuleb alati arvestada alternatiivsete seletusvõimalustega, s.t teiste hilisantiiksete usundite ja filosoofiate võimaliku mõjuga, mida tänapäeva eksegeedid ka teevad.

Et selgitada välja, kas ühes või teises UT teoses on tegemist gnoosisega, on vaja kindlaimad otsustamiskriteeriume kui vaid mõned sarnased mõisted ja ideed. Sellisteks kriteeriumideks saavad olla vaid jooned, mis on iseloomulikud üksnes gnoosisele. Kuid nii nagu puudub üldtunnustatud gnoosise definitsioon,¹⁹⁹ puudub teadlastel üksmeel selleski, millistele kriteeriumidele peab vastama üks süsteem, et teda võiks nimetada „gnostiliseks”. See tõsiasi on viinud mõned uurijad nii kaugele, et nad soovivad mõistest „gnoosis” üldse loobuda.²⁰⁰ Kuid ka teadlased, kes on veendunud gnoosise spetsiifiliste tunnuste olemasolus, ei ole otsustamiskriteeriumide küsimuses ühel meelel. Nii on näiteks Hans-Martin Schenke arvates gnoosise kõige iseloomulikum joon spetsiifiline negatiivne hoiak olemise suhtes ning kriteeriumiks kõigi tekstide puhul selle olemasolu või puudumine.²⁰¹ „Hoiak” on aga paraku olnud vaimuajaloos kõige raskemini fikseeritav nähtus ja see on ka põhjus, miks Schenke kriteerium on Hans-Gebhard Bethge arvates praktikas raskesti kasutatav.²⁰² Too hoiak tuleb ikkagi tuletada konkreetsetest nähtustest, mis on sageli vaid kaudsed, nagu nt doketism eksiöpetajatel, kellega polemiseeritakse Johannese kirjades. See on põhjuseks, miks nt Karl-Wolfgang Tröger nõuab konkreetsemaid kriteeriume ja sõnastab need järgmiselt: 1) antikosmism; 2) valguse ja pimeduse, Jumala ja

¹⁹⁸ Selliste ideede hulka kuulub näiteks „liha” ja „vaimu” ning „valguse” ja „pimeduse vastandamine” Paulusel ja Johannesel. Vt Jaan Lahe, *Gnoosis ja algkristlus*. 2., parandatud ja täiendatud trükk (Tallinn, 2004), 137–152 ja 174–190; Jaan Lahe, *Die Berührungspunkte zwischen Gnosis und Judentum und ihre Widerspiegelungen in den authentischen Briefen des Paulus*. Magisterarbeit (Tartu, 2004), 168–228.

¹⁹⁹ Vt Jaan Lahe, „Gnoosise defineerimisest” – Arne Hiob, Urmas Nõmmik, Arho Tuhkru (toim). *Kristuse täisea mõõtu mööda*. Pühendusteos Jaan Kiivitile 65. sünnipäevaks. EELK Usuteaduse Instituudi toimetised XIII (Tallinn: EELK Usuteaduse Instituut, 2005), 376–398.

²⁰⁰ Michael Allen Williams, *Rethinking „Gnosticism”*. An Argument for Dismantling a dubious Category (Princeton: Princeton University Press, 1996); Karen L. King, *What is Gnosticism?* (London: The Belknap of Harvard University Press, 2003).

²⁰¹ Schenke, „Die Gnosis”, 375.

²⁰² Suuline teade Hans-Gebhard Bethgelt (vestlus Berliinis 9. mail 2006).

demiurgi (ning arhontide) ning hinge ja ihu dualism; 3) *pneuma* ja *psyche* vastandamine, mis vihjab lõhele jumalikus, vaimses potentsis (hing, mina); 4) spetsiifiline gnostiline lunastusõpetus.²⁰³ Neid kriteeriume tuleks Trögeri meelest rakendada igale UT tekstile, milles oletatakse kokkupuutepunkte gnoosisega,²⁰⁴ kuid paraku ei esine kõik need jooned korraga ka igas II saj gnostilises tekstis – nendegi puhul tuleb sageli nende gnostilist iseloomu postuleerida vaid mõne üksiku iseloomuliku joone põhjal. Üldpõhimõte, et mida rohkem on ühes tekstis gnoosisele vihjavaid jooni, seda suurema tõenäosusega võib teksti nimetada gnostiliseks, peaks ülekantuna kehtima ka mittegnostiliste tekstide suhtes, nagu seda on UT teosed, milles oletatakse kokkupuutepunkte gnoosisega. Täpsemalt saab ühe või teise UT teose puhul otsustada suhete üle gnoosisega siiski konkreetse teksti eksegeetilise ja religiooniloolise analüüsi põhjal.

Vaatamata nimetatud metodoloogilistele raskustele on paljud tänapäeva eksegeedid ikka veel veendunud, et gnoosis Uues Testamendis ei ole aegunud hüpotees, vaid tõsiasi ning sellisena kuulub gnoosis kui teema veel praegugi mitte ainult usundi- ja kirikuloo, vaid ka Uue Testamendi teaduse huviorbiiti.

²⁰³ Tröger, *Die Gnosis*, 29jj.

²⁰⁴ *Ibid.*, 78.